

आर्षग्रन्थावलि ।

अथर्व वेदीय-

निघण्टुः

कौत्सव्यमुनि प्रणीतः ।

सम्पादक—पं० राजाराम प्रोफैसर

डी० ए० वी० कालेज लाहौर ।

सन् १९२१ ई०, सं० १९७८ वि०

मैनेजर हरभगवान शर्म्मा के अधिकार से वाम्बे मैशीन प्रेस लाहौर में पं० राजारामजी के लिए छपा ।

प्रथमवार १००० प्रति

मूल्य ।।।=)

ओ३म्

भूमिका ।

वेद संसार के सकल साहित्य में प्राचीनतम ग्रंथ है । यह देशी तथा विदेशी विद्वानों का स्वीकृत सिद्धान्त है । सर्गारम्भ में यही एक ज्ञान था, जिस के द्वारा आदि में लोगों को ज्ञान हुआ यह हमारा युक्ति तथा प्रमाण सिद्ध स्थिर सिद्धान्त है । यही वेद ऋग्, यजुः, साम तथा अथर्व इन चार नामों से प्रसिद्ध है। प्राचीन साहित्य से यह भी निश्चय होता है, कि पुराकाल में वेदाध्ययन के सुभीते के लिये प्रति वेद के शिक्षा कल्पादि ६ अङ्ग भी रचे गये थे। यह " कौत्सव्य निघण्टुः " नामक ग्रंथ अथर्ववेद सम्बन्धी है। यह पुस्तक अथर्व परिशिष्टों में आया है । समग्र अथर्व परिशिष्ट ७२ हैं और यह पुस्तक उस में ४८ वां है । इन परिशिष्टों की ठीक निर्म्माण तिथि बताना कठिन है, तो भी यह कहा जा सकता है कि ये परिशिष्ट बहुत प्राचीन हैं। सायण, हेमाद्रि, तथा कौशिक सूत्र भाष्यकर्ता केशव ने इन्हें अपने २ लेखों में उद्धृत किया है।

परिशिष्टान्तर्गत यह पुस्तक भी बहुत उपयोगी है । यद्यपि यह ग्रंथ ऋग्वेदीय निघण्टु से बहुत मिलता है, तथापि इस में कई पद नवीन भी हैं जो मंत्रार्थ समझने में बहुत सहायक है।

कौत्सव्य कौन है — इस निघण्टु के कर्त्ता आचार्य कौत्सव्य का काल बताना कठिन है। हम ने समग्र मुद्रित आर्ष साहित्य में यह नाम ढूंढा है परन्तु इस नाम के आचार्य का पता कहीं भी नहीं मिला । प्रथम बार इस ग्रंथ का वर्णन मार्टिन हाग (Martin Haug) ने Indische studien book 9th १८६५ सन् के पृ० १७५ पर किया है। उस ने इस ग्रंथ को प्रथम १८६४ ई० में बड़ोदा के एक पुस्तकालय में पं० चिन्तामन शास्त्री के उद्योग से देखा था।

द्वितीय वार इस का वर्णन Baltimore निवासी प्रो० ब्लूम फील्ड ने अमेरिकन जर्नल औफ औयेण्टल सोसाइटी में किया है (देखो J. A. O. S. Vol. 15. Psoceeding of 1890 P. 48) उस लेख में ब्लूमफील्ड ने यास्क निघण्टु के पदों से तुलना करके एक तुलनात्मक पद सूची भी दी है।

अन्त में प्रो० वेवर और प्रो० ब्लूमफील्ड की प्रेरणा से जर्मनी में J. V. Negelein और अमेरिका में G. M. Bolling ने समग्र अ० परिशिष्टों का सम्पादन आरम्भ किया। भिन्न २ स्थान निवासी दोनों लेखकों को जब यह पता लगा, कि हम दोनों इस एक ग्रंथ को ही सम्पादन कर रहे हैं, तो वे दोनों मिले और मिल कर उन्हों ने ७२ परिशिष्ट युक्त The Pari-sistas of the Atharv-veda नामक ग्रंथ रोमन लिपि में १९०९ ई० में लीपज़िग (Leip-zeg) में छपवाया था, जिस के अन्तर्गत ४८ वां ग्रंथ यह हमारा कौत्सव्य निघण्टुः है।

इस पुस्तक को वेदोपयोगी जान पं०भगवद्दत्तजी ने मुझे कहा कि यदि यह ग्रंथ नागरी लिपि में छप जाय तो बड़ा लाभ होगा। इस वात को अनुभव कर उन्हों ने कौत्सव्य निघण्टुः के सम्पादक प्रो० वोलिङ्ग को इस ग्रंथ को देवनागरी में छपवाने की स्वीकृति के लिये पत्र अमेरिका में लिखा। जिस का हर्षजनक उत्तर उन्हों ने यह दिया।

"Do I understand correctly that you wish to reprint those too in devanagari. I should, of course, be very glad to have you do so. and Presume that professor V. Negelein would feel the same.

इस स्वीकृति के आने पर पं० भगवद्दत्तजी की अनुमति से इस ग्रंथ की प्रतिलिपि का कार्य्य मैंने स्वीकार किया, जिस का फल यह ग्रंथ है।

इस पुस्तक में भिन्न २ पदों के १४८ गण हैं। वोलिङ्ग ने भी इन पदों का परिवर्तन कहीं नहीं किया प्रत्युत जैसा लिखित ग्रंथ

में मिला है उसे बिना परिवर्त्तन उस ने रक्खा है और बन्धनों ( ) में जो पद उस ने दिये हैं, वे वे हैं जिन का अर्थ उसे कुछ नहीं पता लगा।

इस ग्रंथ सम्पादन में बोलिङ्ग ने A. B. E. M. T. U. X. नामक ७ मूल अन्य लिखित पुस्तकों की सहायता ली है। इन लिखित ग्रंथों के इतिहास के लिये (देखो Bolling तथा Negelein द्वारा सम्पादित अथर्व परिशिष्ट की भूमिका पृ० १० से २० पर्य्यन्त) हम ने पाठ भेदों के लिये नीचे क्रम से A. B. आदि लिखित पुस्तकों के नामों को "क, ख, ग, घ, च, छ, ज," में बदला है।

मैं पं० राजाराम जी शास्त्री प्रो० डी. ए. वी. कालेज का धन्यवाद करता हूं, जिन्हों ने वैदिक साहित्य से अपना अगाढ़ प्रेम दिखा कर इस अप्रसिद्ध ग्रंथ को अपनी आर्ष ग्रंथावली में छापा है।

अन्त में अपने विद्यार्थी महा० गोकुलचन्द जी का भी मैं अनुगृहीत हूं जिन्हों ने इस पुस्तक की पद सूची बनाने में मेरी सहायता की है।

मुझे पूर्ण आशा है कि अथर्ववेदाध्यायी इस ग्रंथ से बहुत लाभ उठायेंगे—

४ आश्विन् सं० १९७८

रिसर्च विभाग द.ऐ.वै.
कालेज लाहौर।

रामगोपाल

कौत्सव्यनिरुक्तनिघण्टुः

(१) ओं अथर्वणे नमः।

१ ख. में नहीं।

(२) [पचंति। पचते। अशनशि। सिस्नते। गमेः। चायि। चायि॥ १॥ व्यापि। चक्रि। देवा चष्टे। अव चाकशत्। व्यानशे। त्रिपि निपामयत्योः। योष्टिः सप्ते च॥ २॥ रिञ्जति।]

(२) ख. पञ्चति। च. छ. पशति। ख. अशशि। ग. तिस्नते। ख. वापि। वाये। च. छ. देपा चष्ट। क. ग. अव वाकशत्। ख. अव चाकयत्। ख. च. छ. व्यानशि। क. ग. योष्टि ख. च. छ. सप्ते च, नहीं है। ख. च. छ. ऋञ्जन्ति। अत्यन्त भ्रष्ट-पाठ-युक्त वाक्य। तुल० निघ०॥ २। १८॥ ३। ११।

(३) वशिम। वश्मि। उश्मसि। अव वेति। वाञ्छति। वेष्टि। वनोति। जुषते। हर्यति। आ चके। उशिक्। मन्यते। अछान्त्सुः। कामे। छन्त्सत्। चाकनत्। चकमानः। कनति। कानिषत्॥ ३॥

(३) देखो निघ. २। ६। ज. वशिम के लिये। वश्मि। उश्मासि वस्यति। अस्मति,। ख. च. घ. वस्मति। अस्मति। ख. च. छ. वेष्टि नहीं है। क. ख. ग. च. छ. चिनोति। ख. च. छ. पुषत्तो। क. ग. आ शके ख. अजाके, छ. आजके; छ अजके। ज. च. छ. मन्यंते। क. ग. छांसुः, ख. छांसु, च. छसु, छ. छंसु। ख. च. छ. छमसु; क. ग. मसु। ख. चाक्रवत्। क. ग. च. छ. केतति, ख. केवति। क. ख. ग. च. छ. कमेः।

(४) मिमेति॥ ४॥ नर्दति। ध्वनति।

(४) क. ख. ग. च. छ. मीमेति, क. ग. च. छ. कर्धति, ख. कर्द्धति। ख. धनति।

(५) ध्वंसते । [कृणाति । किंशक्के ।]

(५) ज. ध्वंसंते; ख. ध्वंशते; च. छ. ध्वंशेते, सम्भवतः किरति-। किरणे ॥

(६) वनति । भनति । [स्तर्पति]। स्फूर्जति ।

(६) क. ग. वनति । ख. मवति । क. ग. स्तार्पति; ख. सर्पति, कदाचित् सर्जति पाठ ॥

(७) ह्लादते । [निर्ऋते ।] ह्लादयति ।

(७) ज. ह्लादंते; ह्लादयेति; च. ह्लादद्ते । ख. ऋतिः च. ऋर्ऋति; छ. में नहीं है । ख. ह्लादयति ।

(८) शब्दयति ।

(८) कदाचित् ४ और ६ के गण का है ।

(९) अर्च [ति] । अर्चति । रेभति । गायति । जल्पति । स्तोभति । स्तौति । यौति । रौति । नौति । गदति । नदति । भनति । भनते । [तत्रते ।] पणते । पणस्यति । पणायते । भन्दते । [यत्रस्यते । कुकुंधंपात्] । कृपण्यति । धमति । सपति । पप्रिक्षाः । गूर्धयति । वेदयति । वादयति ॥ ५ ॥ वल्गूयति । महयति । मंत्र[य]ते । सेवते । पृच्छति ॥ ६ ॥ छन्दति । शशमानः । जरते । [छरति ।] वेनति । वन्दते ।

(९) तुलना करो निघ० ३ । १४ ख. अर्च नहीं । च. अर्च्यति; ख. अति । क. ख. ग. च. छ. रेफति । ज. ख. च. छ. गल्पति । क. ग. रौति नहीं; च. शौति । क.ख.ग.च.छ. मवते । ख. में नहीं, पणते; च.छ. यत्रते; ज. पलते । यत्रेत । व. यत्रस्यते । क. ख. ग. च. छ. पलायते । क. ग. भद्रते; ख. भांदते, च. छ. भाउते । ख. में -यत्रस्यते नहीं । च. छ. कुकुधंपपात्; ख. कृत्स्नं धंपात् । क. ग. च. छ. कृपणयते; ख. कृपण्यति । क. ख. ग. च. छ. धूमति । क. ख. च. छ. स्वपति; ग. में यह नहीं । क. ग. पपृक्षात; ख. पपृच्छा; च. छ. पमृक्षात ।

क. ख. ग च. छ. गुर्दयति। ख. में यह नहीं ॥५॥ ज. ख. च. छ. वलायति। क. ग. महति; ख. मनि; च. छ. मति; मदति (भी पढ़ा जाता है च. छ. पृछति । पृछति; ख. पृछति ॥ २ ॥ ख. च. छ. छन्दासि। क. ग. शासमान; च. छ. शासमानः ; ख. चासपानः । क. ग. च. छ. जरति; ख. रजति। क. ग. झरति। क. ख. ग. च. छ. वैनति। क. ग. च. छ. वंदति ; ख. वदति ॥

(१०) इरज्यति । इरज्यति ॥ ७ ॥ विधेम । दुवस्यति । नमस्यति । विवासति । ऋध्नोति । ऋणद्धि । ऋच्छति ।

(१०) तुलना करो निघ० ३।५। घ. ईरते अधिक देता है। स्तोभते। च. छ. इरदूयंति। इरंयति। ईरदूयति; ख. इरयति। २; क. ग. ईरयति॥ ख. च. छ. मिवेम; ज. सिवेम। क. ख. ग. छ. दुहस्यति; च. दुहतस्यति॥ क. ग. वनस्यति; च. छ. नमश्यति। क. ख. ग. च. छ. पिपासति। च. छ. रुणद्धि। घ. ऋछते।

(११) परि स्रव। परि-स्रव ॥ ८ ॥ पवस्व। अभ्यर्ष। आशिषः।

(११) तुलना करो निघ० ३। २१। घ. परि स्तव। परिश्रव। ख. में नहीं ॥८॥ ख. च. छ. पवस्वः। ख. च. छ. अन्यथा। क. ग. च. छ. आसुसे; ख. आसुसे।

(१२) ईमहे। ईमहे। यामि। मन्महे। दद्धि। पूर्धि। शग्धि। मिमीहि। रिरीहि। रिरिद्धि। मिमिंद्धि। पीपरत्। यंतारः। इषुध्यति। वनेमहि। मनामहे। याचते।

(१२) तुलना करो निघ० ३। १९। क. ग. च. छ. प्रथम ईमहे के लिये श्रमीछते; ख. तीभांछते। क. च. छ. दग्धि; ख. दग्ये; ग. दध्नि॥ ख. च. छ. मूर्द्धि॥ च. छ. सग्धि; ख. सिद्धि। ख. सिमीहि; क. ग. च. छ. सिरीहि॥ क. ग. च. छ. दिदिग्धि। ख. दिदिग्वि। क. ग. मिमिद्दि; ख. मिमिद्धि; च. मिमिग्धि; घ. मिमिधि; च. छ. (योजन करो) मिमिद्धि॥ ख. च. छ. पिपीरत्। क. ख. ग. च. छ.

इयंतारम् ॥ क. ग. इवुध्यति; च. छ. इयुध्यति; ख. युञ्जति ॥ च. छ. वनोमहि; ख. नोमत्वि ॥ ख. यावयते ।

(१३) [दासति ।] दासति ॥ ९ ॥ दाशति । शिक्षति । महते । पृणाति । राति । रासति । प्राति । तुञ्जति । [मत्स्याति ।] ददाति ।

(१३) तुलना करो निघ० ३ । २० । ख. में नहीं ॥ ९ ॥ क. ग. दाशति । क्षरति; च. दासति । क्षति; छ. दासति । रक्षति; ख. लेरक्षति । क. ग. च. छ. प्रिणाति ; ख. ग. (साथ जोड़ो) प्रीणाति ; च. छ. (जोड़ो) प्रिणाति ॥ क. ख. ग. च. छ. भुंजति ।

(१४) उरुष्यति । उरुष्यति ॥१०॥ पिपर्ति । पारयति । पाति । पासति । प्राति । तुञ्जति । पृणाति । रक्षे ।

(१४) ख. परयति ॥ क. ख. ग. च. छ. भुंजति ।

(१५) [आ वयति ।] आ वयति । भर्वति । बभस्ति । वेनति । वेति । वेवेष्टि । अविष्यन् । [प्रग] प्साति । बप्साति । भसथः । बब्धाम् ।

(१५) तुलना करो निघ० २ । ८ ॥ ख. च. छ. भर्थति । क. ग. विभस्ति; च. छ. विभस्ति ; ख. विभस्त्रि । क. ग. च. छ. वेनस्ति ; ख. विनंस्ति ॥ क. ख. ग. च. छ. भविष्यति, अविष्यन् के स्थान पर । क. ग. च. छ. भासथ; ख. भासंथ ॥ क. ग. शब्दं ख. च. छ. शब्दाम

(१६) [वदति । आदेति । तिरति । त्विष्यति । हिनोति । वृद्धेः ।]

(१६) कदाचित् प्रथम दो पद १५ गण के हैं और उन्हें ऐसे पढ़ना चाहिये मदति । आदने ।

(१७) [उत्पपीति । उत्पपीति ॥ ११॥ तपति । पिप्पहु । संहोति । युग्भिदि भेदयोजनयोश्च ।]

(१७) ग. उत्पचीति ॥ ख. उत्पयीत; ग. च. छ. में नहीं । ख. पतति ख. थिपंडु; छ. पिप्यहु । ख. युग्भिदि भेदयोजयनयोश् ; छ. युग्भिदि भेदयोजयनयोश् ; च. युभिदि भेदनयोजनयोश् ॥

(१८) हेडते । हेडते ॥१२॥ भामते । हृणीयते । भ्रीणाति भ्रेपते । दोधति । हेडः । ह्वरः । हृणिः । त्यजः । भामः। मन्युः । क्रोधे नामानि च क्रोधस्य ॥

(१८) तुलना करो निघ० २ । १२-१३ । च. छ. नहीं है, हेडते । ख. धामते । क. ग. च. छ. भ्रेसते; ख. भसते । क. ग. दोधते; ख.च.छ. दाधते । ख. च. छ. हेड । ख. च. छ. हर । च. छ हृणि; ख. हृणि । क. ग. युजः ; ख. च. छ. पजः । खः भ्राम ; च. छ. भाम क. च, छ. क्रुधः (क्रोध के लिये); ख. ग. क्रुद्धः ।

(१९) श्नथति । श्नथति ॥ १३ ॥ [दोवति । कुर्वति ।] तूर्वति । [मनुष्यति । धनुष्यति ।] भृणाति । मृणाति । भृज्जति । अमति । तृणेढि । दभ्नोति । [शूषति ।] ध्वरति । धूर्वति । कृन्तति । श्वसति । स्नेह[य]ति । मृद्राति । [स्रध्नाति ।]दासति । स्तृणुते । स्तरते ।[कृणाति ।] नि तोजति । नि वपति । [अमति । रि ति]। यातयते । आखण्डल । तडित् । हिंसायाम् ।

(१९) तुलना करो निघ० २।१९। क. अह्यति । अह्यति । ख. अह्यति ।२; ग. अह्यति; च. छ. अह्मति । अह्नति । ख. मैं नहीं ॥१३॥ ख. इदावति । क, ख. ग. च. छ. तुर्वति । घ. नहीं धनुष्यति । क. ख. ग. च. छ. ऋदणाति । क.ग. ऋदणाति । क. ग. च. छ. मृज्जति; ख. मज्जति । क.ख. ग. छ. दृध्नाति; च. दभ्नुति । ख. सूपति । ख. स्वसति; खसति । क. ग. च. छ. मृद्रोति; ख. मृह्णोति । ख. स्रध्नाति । ख. मैं स्तरते नहीं । ख. कृणति । क.ग.च. छ. नि तोयति; ख. नि तोपति । ख. च. छ. पातयते । क. ख. आखण्डलाव ; ग,च. छ. अखण्डलान् ।

(२०) इनद्धि । इनद्धि ॥ १४ ॥ स्वरति । हृष्यति । पथति । सृजति । ज्योतते । द्योतते । [द्योप्यते ।] भ्राजते । भ्राशते । दीदयति । साधते । द्युमत् । जमत् । कल्मलीकिनम् । मल्मला-

भवन् । जञ्जणाभवन् । अर्चिः । शोचिः । तपः । तेजः । हरः । शृङ्गाणि । ज्वले । ज्वलतश्च नामानि ।

(२०) तुलना करो निघ० १ । १६-१७ ॥ क. ग. अ इनद्धि । अ इनद्धि ; ख. अ इनद्धि । अनाद्धिः च. छ. अ इनद्धि । अ इनज्ञि; परन्तु Ditto graphy की मूल में तुलना करो । ६१, ख. ॥ ४ ॥ क. ख. हृष्यति, कदाचित् पढ़ो मथति । ख. सृजति । पचति । क. ग. घोष्यते के स्थान में ज्येष्यते ; ख. में नहीं । क. ग. च. छ. ग्रासते ; ख. में नहीं । च. छ. शुम जवत् ; ख. कम जवेत् । क. ग. कर्मरीकालम् ; ख. च. छ. कर्मलीकालम् । क. ग. च. छ. मर्मलाभवम् । ख. कमर्मलाभतम् । ज. ख. च. छ. जञ्जलाभवम ॥

(२१) [इरज्यति ।] इरज्यति ॥ १५ ॥ पत्यते । क्षयति । राजति । ईश्वरे ।

(२१) तुलना करो निघ० २ । २१ ॥ क. ग. इरघ्यति ; इरथभिः च. में नहीं ; छ. इरधति । ख. में नहीं ॥ १५ ॥ क. ख. ग. च छ. पच्यति । क. ग. में ईश्वरे के स्थान पर इक्षतेः ख. च. छ. इस्वते ॥

(२२) [स्वस्त्ययलेपी । स्वपे ।]

(२२) सम्भवतः अशुद्धि है तुलना करो नि० ३ । २२ । ख. स्वस्त्ययलपि । क. ग. स्वये ।

(२३) सिषक्ति । सेचाति । सेचते ।

(२३) ख. सेचते के लिये सिचते । शुद्ध करने में संशय है । सिषक्ति । सचति । सचते । वा सिषक्ति । (सचति । सचते) सेचति । सेचने । हो सकता है ॥

(२४) [अविमस्ते ।] अभि दासते । अभि मन्यते ।

(२४) ख. अविशास्ते । ख. छ. रभिदासते : च. अभिदासत । ख. च. छ. रभिमन्यते ।

(२५) बिभर्ति । दधाति । धारयते ।

(२५) ख. च. छ. दधती ।

(२६) हृणीय (ते) । भृणीयते ।

(२६) ख. हृणीय ; च. हृणीय ; घ. हूणीय । क. ख. ग. च. छ. पृणीयते ।

(२७) वादयते । पुनाति । पणायति । पूजयति वदति । [कुसि हूर्चि । सासुघति ।] श्लाघायाम् ।

(२७) ख. वादयते नहीं । क. ख. ग. पाणायति ; च. छ. पाणायती । च. छ. कुत्सी । च. छ. सासुघती । निघ० ३ । १४ वाजयति । पणते और मदति देता है ।

(२८) स्तक्षति । [रादले । व्युच्छति । र प्रसादे । शरुलिप्सायाम् । मुक्षति ।] सादरे । [व्युच्छति । अप्रमादे । शरुलिप्सायाम् । व्याखादि । पृथग्भावे ओपधि-किच्छ्रजीवने । दशस्यति । द्रोहे । पीयति । स्पर्धायाम् । वक्षति । निवासे । इष्टा । । स्वादने ।]

(२८) क. ख. ग. च. छ. स्तक्षति । क. ग. रप्रासादे । क. ग. सरुलिप्सायाम् ; ख. सरुलिसायाम् ; च. छ. रसरुलिप्सायाम् ; क. ख.ग.च.छ. रप्रमादे । क.ग. ऋतुलिप्सायाम् । च.छ. ऋऋलिप्सायाम् । ख ऋप्सायाम , Preceded by a dittography beginning कुसी । हूर्चि and showing the same variants. ख. व्यापदि क. ग. ओपधि- ; ख. उंपदि- । ; च. छ. ओखदि-ख.-कुसरजीवने । क. छ. दसस्यति ; ख दसस्पति ; ग. सदस्यति ; दसप्सति । च. छ. द्रोहे ॥ ख. पीर्यंचि ; और जिर्वाति ३२ में नहीं ॥

(२९) पिपति । पाने ॥

(३०) धिनोति । प्रीतौ ॥

(३१) जिन्वति । उभयत्र ॥

(३१) ज. च. छ. जिस्वति ।

क. रुभयत्र ; च. छ. रुभयंत्र ।

(३२) जिघर्त्ति । सेचने ॥

(३२) च. छ. जीर्घति । छ. सेचसे ।

(३३) विस्वति । विस्याप्ये ॥

(३३) ख. विस्यपौ; ग. विस्यापे ; च. बिस्पाप्ये ।

(३४) गोपायति । गोपने ।

(३४) ज. ख. रोष्यति; च. छ. रोष्याति । क. ग. गोपाते ; ख. गोपति ; च. छ. गोपते ॥

(३५) शुम्भति । शोभते ।

(३५) क. ख. ग. च. छ. स्तम्भति ; क. ग. च. छ. सौभते ; ख. सोभति ।

(३६) मुञ्चति । शुद्धौ च ।

(३७) शर्धति । ध्वंसने ।

(३७) च. छ. ध्वंलने ख. ध्वति ।

(३८) मृदति । सुखने ।

(३८) ख. सुखत ।

(३९) चक्षुरभिमाहत । दर्शिहाम ।

(३९) क. ग. च. छ. चक्षुरिद् । ख. माहरते । क.ख.ग.च.छ. दार्शि हाने । प्रथम दो अक्षर ४१ गण से बदले गये हैं माहते अशुद्ध है।

(४०) चिन्दति । लाभे ।

(४१) पुष्यति । वृद्धौ ।

(४२) कोभति, क्षये, दस्यति च ।

(४२) ख. कोशवति ।

(४३) [स्रोशित च । लितगुतौ ।]

(४३) ख. स्रशित च ; ग. स्रोसित च । ख. लितहुतौ ; ग. च. छ. लितगुतौ । सम्भवतः श्रोपति..........गुप्तौ ।

(४४) ऋञ्जति । [पार्जन्यः ।] ऋजुगमने ।

(४४) ख. कुंजति । ऋजति । ख. पर्जन्य, ग. च. छ. पार्जन्य । ख. ऋजूंगमने ।

(४५) [वाचौष्टयति, विलासे ।]

(४५) क. ग. वाचोष्टयति । छ. विलासे । सम्भवतः—वा ॥ चेष्टयति ॥

(४६) रदति, खनने ।

ख. खननि, च. खनते ।

(४७) [सेवति । आ क्रोशति, स्पर्शे ।]

क. ग. च. छ. राक्रोशति ; ख. राक्रे । पति । यहां और ४९ में लक्षण युक्त नहीं ।

(४८)-नसति, नंचते ।

क. ग. नचेति । सम्भवतः नशति, नंशने ।

(४९) जिघर्ति । ग्रहणे । गिरणे च ।

ख. छ. जीघर्ति ; च. जीर्धति ।

(५०)-मन्दति, तृप्तौ ।

ख. मंदति । क. ग. स्तृप्तौ ; ख. च. छ. स्तृप्तौ ।

(५१) [अमनि, भावने ।]

(५२) चक्राति, प्रतिवेदने ।

ख. नति है चक्राति के स्थान में ।

(५३) जक्षति, क्षुत्सहने ।

क. ग. ऋरसहने ; ख. च. छ. रुरसहने।

(५४) श्लिष्यति, आश्लेषे।

ख. क्लिष्यति। क. ग. च. छ. राश्लेषे ; ख. राराश्लेपे ; हम ने यह पद और प्रेप्सायाम् आगे पीछे किया है।

(५५) भजति, प्रेप्सायाम्।

(५५) क. ग. प्रेलिप्सायाम्।

(५६) सेवति, सेवायाम्।

(५७) ह्लादयति, शीतीभावने।

क. ग, च. छ. सीतोभावने; ख. शीनोभावेत।

(५८) काशति, प्रकाशने।

क. ख. ग. च. छ. कांसति। ख. च. छ. प्रकासने।

(५९) [दानपन्नुपरिवस्यते।]

(५९) ख. नादपन्नुपरि। वस्यते।

(६०) रोदसी ॥ १६ ॥ रोदसी। रोधसी। क्षोणी। स्वधे। पुरंधी। ऋतावृतौ। अपित्वे। प्रतिष्ठे। प्रशस्ये। उरूची। [सान्तापे]। रजसी। विषाणे। धिष्ण्ये। गभीरे। गम्भीरे॥ १७ ॥ ओण्यौ। चम्वौ। नप्त्यौ। नप्त्यौ॥ १८ ॥ पार्श्वौ। दूरे अन्ते। अनन्ते। द्यावापृथिव्योः।

(६०) तुलना करो निघ० ३। ३० ॥

क. ग. रोदते; ख. च. छ. रोदसे। ख.। २६; क. ग. में नहीं। क. ग. च. छ. रोदसी। रोदथी; ख. सेदसा। धी। च. स्वचे। क. ग. पुरंधी, ख. पुन; च. पुरंचि; छ. पुरंक्षि। क. ग. च. छ. ऋतावृतो। क. ग. प्रतिष्टो क. ख. ग. च. छ. प्रसस्ये। क. ख. ग. च. छ. रजति। क. ग. च. छ. विषाणो, विराम नहीं। क. धिष्णवे। ख. च. छ. गर्भीरे है गभीरे के स्थान पर। क. ग. च. छ. उत्यौ; ख. ऊवे। क. ख. ग. च. छ. चंचौ। ख. वप्त्यौ नंपौम्, च. छ. नप्स्यौ, नंप्त्यौ। क. ग. च. छ. पाद्यौ,

पाष्टौ, ख. पाष्पौ। पाष्ठौ । क. ग. सारे । अंते ।; ख. सरे। अंते। अंते; च. छ. सरे अन्ते । क. ग. द्यावापृथिव्यौ; ख. द्यावापृथिव्यौ च. छ. द्यावापृथिव्यौ।

(६१) अपः। अपः ॥ १९ ॥ अप्नः। दंसः। वेपः। [वेदः।]

वेषः। विष्ट्वी। व्रतम्। कर्वरम्। शक्म। क्रतुः। करणानि। करांसि। करिक्रत्। करन्ती। चक्रत्। कर्तुम्। कर्ता। कर्तवे। [थलित। हिंसायाम्। इनद्धि।] धीः। सवः। शमी। शक्तिः। शिल्पम्। कर्मणः।

(६१) तुलना करो निघ० २। १॥ क. ग. अपः। आपः, ख. च. छ. अंपः। अपः। ख.। १८। ग. अप्नः; ग. अमः; च. में नहीं। क. ग. वेदः नहीं। ख. च. छ. विष्टी। क. ग, शर्म, ख. च. छ. सर्म। क. ख. ग. च. छ. कर्तुः। ज. छ. करांसी; ख. च. करासी। क. ख. ग. छ. करिक्रत नहीं। क. ग. चक्रतुं; ख. च. छ. चक्रतु । क. ख. ग. च. छ. कर्तुः। क. ख. थलिता। ख हंसायाम। इनद्धि; क. ग. में नहीं १९-२० की उक्तानुक्त विधिः। क. धी वासः; ग; धी वसाः; ख. धी सवे; च. छ. धी सवाः; क. ग. शमी शक्तीं; ख. च. छ. समी सार्क्ति। ख. च. छ. सिल्पं।

(६२) अस्नेमा। अस्नेमा ॥ २० ॥ अनेद्यः। अनिन्द्यः। अनभिशस्तिः। अनवद्यः। उक्थ्यः। सुनीथः। पाकः। प्रशस्य(स्य)।

(६२) तुलना करो निघ० ३। ८॥ क. ख. अश्नेमाः। अस्नेमाः; ख आश्रमा। आश्रमाः, च. छ. आश्रमाः। आश्रमाः। च. अङ्कों के अनन्तर साथ लगाता है। आंगः। एनः। एहः। रिपुं। दुरितं. अशास्ति, अमलं, वृजिनम। अवद्यास्ति। क. ख. ग. च. छ. पद्यः अनेद्यः के लिये। क. ग. अनभिशास्ति; ख. च. छ. अनभिशास्तिं। क. ख. च. छ. उक्थः; ख. उक्थः। क. ग. च. छ. सपुनः; ख. सपुताः। ख. पाकाः। क. प्रशस्या।

(६३) आगः । आगः । एनः । अंहः । रिपुः । दुरितम् । अशस्ति(ः) शमलम् । वृजिनम् । अघस्य ।

(६३) क. असः । आगः; ख. आसा । आगः ग. च. छ. आसः । आगः । ख. पृनः । ख. पंहः । क. ख. ग. च. छ. रिपुं । क. ग. दुरिजं; च. दुरित । ख. अमलं; च. छ. समलं । ख. च. छ. अवघस्य ॥

(६४) शिम्याता । शिम्नाता ॥ २१ ॥ शतरा । शातवन्ता । शिल्पम् । शेवृधम् । स्यूमकं । मयः । द्योतनम् । सुदिनम् । शूषम् । शुम्नम् । इन्द्रियम् । शेवम् । शिवम् । शुनम् । शं । भेष-जम् । जलाषम् । सुखस्य ॥

(६४) तुलना करो निघ० ३ । ६ ॥ क. ग. च. छ. सिपता; ख. सिपत । क. ग. सिप्यते; ख. तिप्यता, च. सिप्पता; छ. सिप्यता । क. ख. ग. च. छ. शापाताः । क. ख. च. छ. नवंता; ख. घनेतरा । क. ग. च. छ. सैंदृधवं : ख. सौवं । क. ग. शूगोकं; ख. भू । गोकं: च. छ. प्सूगोकम्; क. ख. ग. च. छ. अयं : ख. द्योतवं ; सम्भवतः पद्दो स्योनम् । क. ग. सुदिवं : ख. सुदितमूमं । क. ग. च. छ. सुखं; ख. सुख । ख. स्तं । क. ग. छ. शिरम् शेवं के स्थान पर: ख. शीरं; च. शिरः । ख. शिवम् नहीं; क. ग. च. छ. सिरं । क. ग. च. छ. संभेषजं : ख. समेषजं । ख. जलाखं ॥

(६५) निर्ऋतिः । निर्ऋतिः ॥ २२ ॥ कृच्छ्रम् । तृप्रम् । दुःखस्य ।

(६५) क. ग. निर्ऋति । निर्ऋति; ख. तिर्ऋतिः; च. छ. निर्ऋति । निर्ऋति । ख. च. तृप्तं । क. ख. ग. दुखस्य ॥

(६६) (तुवि) तुवि । पुरु । भूरि । शश्वत् । विश्वम् । व्यानाशिः । व्योमनी । शतम् । सहस्रम् । अयुतम् । नियुतम् । प्रयुतम् ।

अर्बुदम् । अत्यर्बुदम् । असंख्येयम् । सरिरम् । बहोः ॥

(६६) तुलना करो निघ० ३ । १ ॥ ख. तुवि नहीं; च, छ. पुवि अधिक है । क. ग. छ. पुरि । प्लुरि । पुरु के लिये; ख. पुरि. स्तुरि; च. पुरि । प्लुवि । क.ग.च.छ. श्लरि, ख. सश्वत्; च.छ. सश्वत्, ग. में नहीं । ख. विश्वेः क. ग. शश्वम् । क. ग.. व्यननिशं; च.. छ.. व्यनीनशत्; ख. व्येमीनदात् । छ. नितं, नियुतम् के स्थान पर । च. प्रमुतं । ख. सरिद्म । क. ग. बहुः; ख. च. छ. बहु ।

(६७) ऋहन् । ऋहन् । निघृष्वः । कृशमः । मायुकः । प्रतिष्ठा । कृधुकः । दहरकः । वम्रकः । अर्भकः । [अथुराणः] । ह्रस्वस्य ॥

(६७) तुलना करो निघ० ३ । २ ॥ क. ग. दनुः । ऋतु; ख. दतुः । ऋतुः, च.छ. दतुः । ऋतु । क.ग. निष्कृस्य । ख. निःतृष्य; च.छ. निष्कृष्य । क. ख. ग. च. छ. प्रतिष्टी । ख. च. छ. पृथुकः; क. ग. पृथक् । क. ग. वर्मकः, वम्रकः के स्थान पर, ख. च. छ. वर्भकः । ख. अथणः, च. अफराणः, छ. अप्यराणः ।

(६८) महः । महः । व्रभः । ऋष्वः । उक्षः । उक्षितः । गभीरः । अभ्वः । तवसः । ऋभुक्षा । उक्षा । [उक्षिता ।] विहायाः । यह्वः । उरु । बृहत् । अम्भृणः । विरप्शी । अद्भुतः । [ववक्षिपुः । वरिपीः] । महतः ।

(६८) तुलना करो निघ० ३।३॥ क.ग.छ. मनः; ख मतः; च. मन । ख. च.छ. महः नहीं । क.ग. व्रहाप्रः, च. व्रंघः । क.ख.ग. च.छ. ऋभुष्टः । क.ग. जक्षः उक्षः के लिये । ख. गंभीराः । क. ग. च. छ. अश्वः; ख. अश्वा । क. ख. ग. च. छ. चमसः । क. ख. ग. च. छ. ऋभुष्ठा । क. ग. उष्ट्याः; ख. उत्ता । क.ग. ऊरूः ख. उरू च.छ. उरूः । क.ख.ग. च.छ. अभिनाः । ज. विरप्शी, ख. विरद्धी; च. छ. विरप्षी । ख. ववक्षिपूः । वरीषीः, सम्भवतः (यह है) बर्हिष्ठः, वा बर्हिष्ठः और वरिष्ठः (के लिये) ।

(६९) नवम् । नवम् ॥ २३ ॥ नूतनम् । नूत्नम् । नव्यम् । अधुना । इदानीम् । नवस्य ॥

(६९) तुलना करो निघ० ३ । २८ ॥ क. तोंतमः । तोंतमः च.छ. तोत्तमः; तोत्तमः; ख. तोन्तमः; ग. तांतमः । ख. गण संख्या छोड़ी है । ख. अगले तीन पदों के लिये दतेतनंनथन । क. ग. नूतमः; च. छ. नूतत; । क. ग. च. छ. तेनतं । क. छ. तप्यशं; ग. तस्यशं; च. तप्पशं । ख. इदानीम्, वनस्य ॥

[७०) प्रत्नम् ॥ २४ ॥ प्रत्नम् । प्रदिवः । प्रवयाः । सनेमि । [मोक्तः । माहुः । यतः ।] पुराणस्य ॥

(७०) तुलना करो निघ० ३ । २७॥ क. । ४ ख. में प्रत्नम् नहीं । च. छ. प्रवणः; क. ख. ग. प्रणवः । ग. यः ।

(७१) [अधाद्यः] ॥ २५ ॥ सत्रा । वट् । ऋतम् । अद्धा । सत्यस्य ।

(७१) तुलना करो निघ० ३ । १० ॥ क. । आधात्यः । ख. ग. अद्धा ।

(७२) गौः । गौः ॥ २६ ॥ ग्मा । ज्मा । क्ष्मा । क्षा । क्षमा । क्षोणी । क्षितिः । अवनिः उर्वी । मही । रिपः । अदितिः । इडा । निर्ऋतिः । गातुः । भूः । भूमिः । पूषा । गोत्रा । पृथिव्याः । पराणि तदायतनानाम् ।

(७२) तुलना करो निघ० १ । १ ॥ च.छ. गोः । गोः; ख. नोः । गौ । क. च. छ. क्ष्मा मोज, ग्मा के लिये: ख. ग. मोजः । क. ख. ग. च. छ. क्षा, राक्षः, क्ष्मा के लिये । क. ग. च. छ. क्षामा । ख. छ. क्षिः । क. ग. च. छ. निषः, रिपः के लिये; ख. तिषः । क. ग. इंद्रा, इडा के लिये; च. छ. इंद्र । छ. पूषाः । ख. च. छ. पृथिव्या ॥

(७३) (तडित् ।) तडित् । आसात् । अम्बरम् । तुर्वशे । अस्तमीके । उपाके । अर्वाके । अन्तमानाम् । अवमे । उपमे । अन्तिकस्य ॥

(७३) तुलना करो निघ० २ । १६ ॥ क. ख. ग. च. छ. आशा, च. अंबरं; ख. अचरं, छ. अवरं । च. छ. तुर्षसे; ख. तुर्वसेः । क. ग. च. छ. अंतमाने, ख. अंतमाते । ख. च. छ. उवमे; क. ग. अवमें ।

(७४) (श्यावी ।) श्यावी । क्षपा । शर्वरी । अक्तुः । [उर्वी ।] ऊर्म्या । रम्या । नम्या । [वोषा ।] दोषा । नक्ता । तमः । रजः । आसिक्नी । तमस्वती । [दमस्वती ।] महस्वती । यशस्वती । घृताची । शिरिणा । मोकी । शोकी । ऊधः । पयः । हिमा । वस्वी । रात्रेः ॥

(७४) तुलना करो निघ० १ । ७ ॥ च. छ. स्यावी, ख. वी । ख.च.छ. क्षिपा । क.ख.ग.च. ईषत् । कुः, (अक्तुः के लिये) । छ. इषत् । कुः । क. उर्वी; ख.छ. उर्वीः । क.ख.च.छ. रम्याः, क. नम्यः; ख. नभ्याः, क.ग. वौषा; ख. पौषा । क. ग. च. छ. ह्रदः, रजः के लिये; ख. ह्रद । च. छ. आशिक्री; ख. अशक्री । क. ख. च. छ. महास्वती । क. ग. च. छ. शरणा; ख. शरण । ख. छ. सोकी; च. साकी । च. छ. हिंसा; ख. गहिंसा । क. ख. ग. च. छ. भस्मा । च. रात्रेः नहीं ।

(७५) अरणः । अरणः ॥ २७ ॥ गरः । क्षोदः । क्षद्म । नभः । अम्भः । कबन्धम् । सलिलम् । वाः । वनम् । घृतम् । मधु । पुरीषम् । पिप्पलम् । क्षीरम् । विषम् । रेतः । शकम् । जह्म । बृबूकम् । बुसम् । तुग्र्याः । सुक्षेमम् । वरुणः । सुरा । अररिन्दानि । ध्वस्मन्वत् । जामि । आयुधानि । क्षपः । अहिः ।

अक्षराः । तृप्तिः । रसः । सरः । पयः । भेषजम् । सवः । शवः । सहः । ओजः । सुखम् । क्षत्रम् । आवयाः । शुभम् । यादः । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । आपः । महत् । व्योम । यशः । सर्णीकम् । [स्वर्णीकरम् ।] गहनम् । गभीरम् । [गम्भीरम् ।] गह्वरम् । कम् । अन्नम् । [सु] हविः । सद्म । सदनम् । ऋतम् । [ऋत] योनिः । ऋतस्य योनिः । सत्यम् । नीरम् । रयिः । सत् । पूर्णम् । सर्वम् । आक्षितम् । सर्पिः । अपः । पवित्रम् । अमृतम् । इन्दुः । हेम । सर्गाः । शम्बरम् । अभ्वम् । वपुः । अम्बु । तोयम् । तूयम् । कृपीटम् । अक्षरम् । क्षराः । वारि । जलम् । [चूर्णाः । संस्त्यानाः । ध्रानाप्यम् ।] विस्रुतम् । जलापम् । जलापम् ॥ २८ ॥ कर्बुरम् । काष्ठाः । [इदम्] इदम् । शुक्रम् । मेध्यम् । पावकम् । पावनम् । ह्रादनम् । ह्लादनम् । [पार्वम् ।] अम्भः । [भूरी ।] उदकस्य ॥

(७५) तुलना करो निघ० १ । १२ ॥ च. अरणः कबन्धम नहीं । ख । २० । ग. गगरः । क. ख. गं. छ. कुम्म है क्षम्न के लिये । क. ग. अवंधं । छ. अवधः; ख. कदं अवधः । क. ग. छ. शरीरम्; ख. शरीर; च. रारं । ख. च. छ. पिप्पलं । ख. शकः । क. ग. जह्मः; ख. जंमः; छ. जम्नः; च. व्रघः । क. ख. ग. च. छ. वृधूकं । क. ग, वुकं; ख. च. छ. वूक । ख. उम्र्याः; क. ग. च. छ. वृभ्रः साथ जोड़ता है; ख. मवृधू जोड़ता है । क. ख. ग. च. छ. असु क्षमेम् । क. ख. ग. च. छ. वरुणम् । क. ख. ग. च. छ. असाक्षेमम । क. ख. ग. च. छ. वरुणं क. ख. ग. च. छ. सुराः । क. ग. च. छ. अरविंदानि; ख. अरविदानि । ख. त्रस्मिन्वत्; च. चसमान्; छ. घघस्मिन्वत् ।

छ. जामिणि; ख. जामि । स्वातु । येभ्यक्षाणि; च. घभ्यक्षाणि । ख. आयुधानि । पक्षम् । ख. च. अभिहिः । क. ख. ग. च. छ. स्वरः । क. ख, ग. च. छ. स्रुवः । सवः । क. ग. सह । क. ग. अवयाः, ख. अवया । च. याद्राः; ख. पाद्ः । क. ग. महतः; च. महः । ख. व्योमः । क. ग. च. छ. स्वर्णाकं; ख. स्वर्णाक, ख. स्वर्णवरं, ख. च. राहतं । क. ख. ग. च. छ. अनु अवम् के लिये । क. ग. च. छ. सुग्मा, सत्र के लिये: ख. सुग्भा । च. छ. ऋतस्ययोनि । क. रवी; ख. रचि; ग. च. रवि; छ. रविः । क. ग. सतापूर्णः ख. संति-पूर्ण; च. सर्वं पूर्णं । ख. सर्वं नहीं । क. ग. सराणिः । क. ग. ख. च. छ. अमृतम् के आगे अमुतं हैं । क. ख. ग. च. छ. इंद्रः, ख. हेमः, क. ख. ग. च. छ. सव्याः । क. ग. सवरणं; ख. च. छ. संवरणं । क. ख. ग. च. छ. अचमुं, अम्बम् के लिये; छ. रूयं: च. रूपं । ख. कुशीरं, क. ग. च. छ. कुक्षरं, ख. कुक्ष; क. ग. क्षराः ख. राः, ख. छ. लं, ग. पूर्णाः, ख. धानाश् च विश्रुतं । जलपम् २ । २१ । च. कर्बुदं, ख. काष्ठां, ख. च. मध्यम् नहीं । ख. पावमानं । पावकं; च. पावकं, ख. ह्रादतं; ग. ह्रादन्; छ. हृदनं, ग. ह्रादन्, छ. ह्रादनं: ख. मे नहीं, ख. तूरी ।

(७६) अवनयः । अवनयः ॥ २६ ॥ यह्वयः । खाः । सीराः । स्रोत्याः । एन्यः । धुनयः । रुजानाः । वक्षणाः । खादो अरणाः । रोधचक्राः । हरितः । योषितः । स्वसृतः । अर्णवः । सिन्धवः । कुल्याः । वहाः । उर्व्यः । इरावत्यः । पार्वत्यः । ओजस्वत्यः । सरस्वत्यः । हरस्वत्यः । अजिराः । मातरः । नदीनाम् ॥ [मधुः । वथः]

(७६) तुलना करो नि० १ । १३ ॥ क. ग. अवनयः नहीं । क. ग. च. छ. यह्वा; ख. यह्वा, क. च. छ. पण्यः हैं एन्यः के स्थान पर; ख. पन्याः ग. पुण्यः, क. ख. ग. च. छ. रुदानाः, क. ग. छ. वक्षणः; ख. वक्षाणः; ख. वक्षाणाः च. वक्षाणाः, ख. च. छ. खादो वरणाः,

ज. ख. च. छ. हुरिव:, क. ख. ग. च. छ. स्वस्हृत:, क. ख. ग. च. छ. अर्णव:, क. कुभ्या:; ख. ग. च. छ. कुंभ्या: । क. ग. ओह्य:, उर्व्य: के लिये, च. छ. औह्या:; ख. अत्य:, क. ग. ओजस्वस्त्य:; ख. अंजस्वत्य:; क. ग. सरस्वत्य:, ख. च. छ. सहस्वत्य:, च. अजिरा, क. मारुतर: ख. मरुतेर:; ग. मा इतर; च. छ. मारुतेर: ख. चधु: च. वध्र: छ. वधु: ॥

(७७) काट: । काट: । खाट: । अवट: । अवट: । क्रिवि: । सूद: । उत्स: । ऋश्यद: । कारोतर: । कुशय: । केवट: । [त्रपु:] कूपस्य ॥

(७७) तुलना करो निघ० ३ । २३ ॥ ज. च. छ. काट: । काट:; ख. काय: क. ख. ग. च. छ. कृति:, क. ग. च. छ. ऋक्षर:; ख. क्षर:, क. ख. ग. च. छ. कारोद्र:, च. कूपस्य ।

(७८) नरा: । नरा: ॥ ३० ॥ जन्तव: । विश: । क्षितय: । कृष्टय: । चर्षणय: । नहुप: । अरय: । अर्या: । मर्या: । मर्ता: । व्राता: । पूर्वा: । तुर्वशा: । द्रुह्यव: । आयवा: । यदव: । अनव: । पूरव: । जगत: । तस्थुप: । पञ्चजना: । विवस्वन्त: । मानवा: । मनुष्याणाम् ॥

(७८) तुलना करो निघ० २ । ३ ॥ ख. नरा: । नरा:, के लिये, नरा ज. ख. च. छ. कृष्णपय:, च. नहुपा:, ख. अरय: क. च. छ. अर्य:, ख. अर्य, क. मया:, च. मर्या:; च. छ. पूर्का:, पर्का:; ख. च. उर्वशा:, क. ख. ग. च. छ. अणव:, ख. छ. विवस्वत:; ग. विवश्वंत:, क. ख. ग. च. छ. मानव: ।

(७९) निर्णिक् । निर्णिक् ॥ ३१ ॥ वव्रि: । वर्प: । वपु: । अमति: । अप्स: । रप्सु । पिष्टम् । शप्यम् । कृशनम् । पेश: । मरुत् । रूपस्य ॥

(७९) तुलना करो निघ० ३ । ७ ॥ च. छ. निर्निक्तः । निर्निक्तः; क. ग. निर्निक्तः; ख निर्णिक्तः; क. ग. वव्रुट्; च. छ. वव्रुट्; ख. व, क. ख. ग. च. छ. वर्चे, क. ग. च. अप्सु । रप्सु; ख. रप्सु अप्सुः छ. अप्सु ॥ प्सु, क. ग. छ. विपूम, पिष्टं के लिये; ख. विष्टमाः च. विपूमा, क. ग. च. छ. यशाः, पेशः के लिये; ख. यश।

(८०) जठरम् ॥ ३२ ॥ जठरम् । [परीसानम् । जगृतम् । गर्दनम् ।] कुदरम् । उदरम् । [दर्दुरम् ।] उदरस्य ॥

(८०) ख. में नहीं; जठरम्, ख. । ३१ । छ. जथरम् नहीं, क. ग. परिसानम्, च. छ. दुर्दरं; ख. दुर्दशं ॥

(८१) आयती । आयती । च्यवाना । अभीशू । अप्नवाना । विनङ्गृसौ । गभस्ती । वाहू । भुरिजौ । शक्करी । भरित्रे । वाह्रोः ॥

(८१) तु. निघ. २ । ४ ॥ क. छ. अजुती । अजुतीः ख. च. अजुतीः ग. अजती । अजुती । क. ख. ग. च. छ. च्यवना । ख. च. छ. अभीष्टाः क. अभिष्टा, ख. अभिष्टा; । क. अप्सुवाना; ग. अप्तुवाना; ख. प्लुवानाः च. छ. अप्लुवाना । ज. च. छ. विनंकसु; ख. विनंकस्ता, क. ग. रोसस्वीः; ख. च. छ. रोकस्वी, क. ग. वास्तु, वाहु के लिये, च. छ. कस्तु; ख. रुस्रु, क. ख. ग. च. छ. तुरिजी । क्षुरी । भरित्री । ख. वाह्राः; च. छ. वाह्राः ।

(८२) (अग्रुवः ।) अग्रुवः ॥ ३३ ॥ अण्व्यः । विशः । शर्याः । रशनाः । धीतयः । अथर्यः । विपः । कक्ष्याः । हरितः । स्वसारः । जामयः । योक्त्राणि । योजनानि । धुरः । शाखाः । आभीशवः । दीधितयः । अङ्गुलीनाम् ॥ ३४ ॥

(८२) तु० क० निघ० २ । ५ ॥ क. ख. ग. च. छ. अग्रवः । क. ख, ग. अस्य, च. छ. अस्यः । क, ग, च. छ. वृषः; ख. वृषमः । क. ख,

ग. च. स्वर्या; छ. स्वर्याः, ख. रेपत। क. ग. वितयः ख. च. छ. वीतयः। क. ख. ग. च. छ. अल्यंयः, क. ग. च. छ. ऋपः; ख. ऋपं, क. ख. ग. च. छ. कक्षाः। क. ग. जामय, क. ग. शेपाः शाखाः के लिये। ख. शेपाः, च. छ. शोपाः क. ख. ग. च. छ. विधितयः।

(८३) [ग्रजिः। भुनिः। तर्थाः।] तक्का। (रिपुः)। रिभ्वा। रिका। रिह्वा। तायुः। तस्करः। वनर्गुः। मलिम्लुचः। अघशंसः। वृकः। स्तेनस्य।

(८३) तु० क० निघ० ३। २४ ॥ क. ख. ग. च. छ. तिधा, तक्का के लिये। क. ग. च. रिक्षं, रिभ्वा के लिये, ख. रक्षाः; च. छ. रिक्षां, क. रीघा, रिका के लिये; ख. रिरिघा; ग. रिघ; च. रिथा; छ. रिघा, ज. रिम्रों, रिह्वा के लिये; च. छ. रिझा (?) ख. में नहीं क. ख. ग. च. छ. वनर्यः, क. ग. च. छ. वलिश्लव; ख. वलिश्लवः, क. ग. च. छ. अघशंसा; ख. अन्वशंमा, क. ख. ग. च. छ. वृक्षः ॥

(८४) धीः। धीः। मेधा। केतुः। चेतः। चित्तम्। क्रतुः। असुः। शची। वयुनम्। माया। बुद्धेः ॥ ३१ ॥

(८४) तु० क० निघ० ३। ९ ॥ ज. ख. च. छ. वीधीः। ख. मधां, च. मेधां। क. ग. च. छ. किनु; ख. किंतु। ज. च. रेतः, ख. रितः; छ. रजः। ख. अशुः। ख. सची; क. ग. च. छ. संची। क. ग. वेयुनं, च. छ. वपुनं, ख. येष्वनं।

(८५) विप्रः। विप्रः। विग्रः। गृत्सः। धीरः। [रेनुः।] वेनः। मेधाः। कण्वः। ऋभुः। नवेदाः। कविः। मनीपी। मन्धाता। मनाश्चित्। आकेनिपासः। उशिजः। कीस्तासः। अद्धातयः। मतयः। मतुथाः मेधाविनः ॥

(८५) तु० क० निघ० ३। १५ ॥ क. ग. च. छ. विपुः। विपुः ख. विपुः, क. ख. ग. च. में विग्रः नहीं; छ. विपुः, क. ग. च. छ,

रेतसः। अ. कृत्स्नं ... रेतुः ख. रेतुः। मेधा। क. ग. मेधा कंठः ख. च. छ. मेधाकंठ। क. ख. ग. च. छ. रिपुः, ऋभु के लिये, क. ख. ग. च. छ. तमेधा के लिये, क. ख. ग. च. छ. मत्वाता, क. ख. ग. च. छ. उरस्तित्, क. ख. ग. च. छ. आकेनिवासः, क. ग. च. छ. ओसिजः, ख. ओजःसि, क. ग. किस्त्यास, च. छ. किंस्त्यास, ख. कस्त्यासां, क. ख. ग. च. छ. मनवः, क. ख. ग. छ. मनुष्याः च. मनुपाः।

(८६) मेना। मेना। ग्ना। योषा। नना। अङ्गना। रतयः। स्त्रीणाम्॥ ३६॥

(८६) तु० क० निघ० ३। २९॥ निरु० ३। २१॥ क. ख. ग. च. छ. मेना। मेना ग्ना। क. ग. च. छ. योपाः ख. योष्या। ख. ग. तरयः॥

(८७) तुक्। तुक्। तोकम्। तनयम्। तक्म। शेपः। प्रजा। बीजम्। अप्नः। गयः। [ऋप] जाः। यहुः। सूनुः। नपात्। अपत्यस्य॥ ३७॥

(८७) तु० क० निघ० २। २॥ च. छ. ऋतु। ऋतु। तौकं। ख. ऋतु। ऋतौकां। क. ख. ग. च. छ. तक्ष्मः क. अप्नुः ख. छ. अप्नुः ग. अमुः च. अह्नः। क. ग. रायाः, ख. च. छ. रायः, क. ग. ऋपभाः। क. ख. ग. पङ्गः च. छ. पङ्गः॥

(८८) [कङ्कम्।] अन्धः। [घा।] सिनम्। श्रवः [शवः। शाहः। वनः।] अन्नम्। वाजः। पयः। पृक्षः। पितुः। सुतम्। क्षु। धासिः। इडा। इषम्। ऊर्जः। रसः। स्वधा। अर्कः। नेमः। ससम्। नमः। वयः। सूनृता। ब्रह्म। कीलालम्। अन्नस्य॥ ३८॥

(८८) तु० क० निघ० २ । ७ ॥ क. ग. काक । छ. अधः । ख. घासिनं; च. कासिनं । ख. सहः, च. वन; ख. वात । ख. च. छ. अन्नः । ज. ख. च. छ. वृक्षः । ख. में नहीं: सुतम् । क. ग. च. छ. श्रुत्वाशी । इडा । ख. हुत्वाशी । इडा । ख. में इपं नहीं । क. तुर्जः, ग. तुर्जः; ख. उंज, च छ. जर्तुः । क. ग. रप्सः: ख. सह । क ग. स्वधां । क. ग. च. छ. गर्भः, नेमः के लिये: ख. गर्भा । क. ख. ग. च. छ. सयः । क. ग. च. छ. नेमी, ख. तेमी । क. ख. ग. च. छ. सूनृतां । क. ख. च. छ. अक्तः; ग. अक्त, ख. अन्यस्य ॥

(८९)........गर्तः । हर्म्यम् । नीरम् । पस्त्यम् । दुरोणम् । दुर्याः । स्वसराणि । अमा । दमः । कृत्तिः । योनिः । वर्म । शर्म । शरणम् । वरूथम् । क्षया । छन्दः । छदिः । छर्दिः । छाया । वेश्म । अज्मः । कुलायम् । तुकः । गृहस्य ॥ ३९ ॥

(८९) तु० क० निघ० ३ । ४ ॥ क. ग. में नहीं गर्त्तः । क. ख. ग. च. छ. हर्म्यः । ख. च. छ. यस्त्यम् । क. ख. ग. च. छ. दुरोणः । क. ख. ग. च. छ. अमाः । क. ख. च. छ. कृविः । च. छ. वर्मः; ख. घर्मः । च. छ. शर्मः; ख. शमः । क. ख. च. छ. सरणं: ख. सरणी । क. ख. ग. च. छ. वसथं । ख. च. छ. क्षयं; क. ग. यक्षं, क. ख. ग. छंदं; च. छ. छदं; क. ग. च. छदिः छ. छिदिः ख. में नहीं । क. ग. छिर्दे, च. छ. छिर्दिं । ख. च. छ. अय्मः । च. छ. रुकः ॥

(९०) मघम् । मगम् । रेक्णः । रिक्थम् । वेदः । श्वात्रम् । रत्नम् । रयिः । क्षत्रम् । क्षेत्रम् । भगः । मीढम् । द्युम्नम् । इन्द्रियम् । वसु । रायः । राधः । दानः । शून्नम् । दानम् । वृतम् । वामम् । धनस्य ॥ ४० ॥

(९०) तुलना करो निघ० २ । १० ॥ च. छ. मद्यं । मेद्यं । क. ग. रेक्णा; ख. रेछा; च. छ. रक्ता । क. ग. रित्थं; ख. रिछं; च. छ. रिक्थं । क. ख. ग. च. छ. स्वात्रं । ख. च. छ. रयि, क. ग. क्षेत्र । क. मीढुं; ख. मेडं; ग. मीढुं; च. छ. मीडं । क. ग. च. छ. स्रुवः वसु के लिये, ख. सुवः । क. ख. ग. च. छ. सवः; रायः के स्थान में । क. ग. च. छ. राधः के स्थान में सहः; ख. सहः, क. ग. च. छ. व्रतं वृतं के स्थान में । ख. वृतं । क. ख. ग. च. छ. वामः । क. ग. च. छ. वनस्यं; ख. वत्स्य ॥

(९१) हेम । हेम । चन्द्रम् । रुक्मम् । अरः । पेशः । कृशनम् । लोहम् । कनकम् । काञ्चनम् । हरितम् । भर्गः । अमृतम् । मरुत् । दत्रम् । जातरूपम् । हिरण्यम् । सुवर्णस्य ॥४१॥

(९१) तुलना करो निघ० १ । २ ॥ क. ग. वुध पूर्व लगा है; च. वुध पूर्व है; ख. सुभ्रः पूर्व लगा है । क. हेम । हिम; ख. हेमः । हिमं, ग. हेमः । हिम; च. छ. हेमः । हिम । क. ख. ग. श्रेसः, पेशः के लिये; च. छ. श्रेसः, च. छ. कृसनं; क. ग. कृशवं; ख. भर्गाः; ग. गर्भः; च. छ. अस्मृतं; ग. अमरुत् । दतरं; च. ऋरुद्रसं; छ. सरुद्रनं; ख. सरुद्रन्भं ॥

(९२) अघ्न्या । अघ्न्या । उस्रा । उस्रिया । स्त्री । मही । अदितिः । इडा । निर्ऋतिः । गोः ॥ ४२ ॥

(९२) तुलना करो निघ० २ । ११ ॥ ज. अघ्न्याः । अघ्नाः; ख. अङन्याः । अघ्न्याः; च. छ. अघ्न्या । अघ्न्याः; क. ग. च. छ. उस्राः; ख. में नहीं, क. ग. उस्रियाः ख. च. छ. उस्रियाः; ख. में उष्मः अधिक है । ख. स्त्रीः; च. छ. स्त्रीः; क. ग. मही; ख. मनहीः; क. गौः; ख. में नहीं ॥

(९३) अत्यः । अत्यः । हयः । अर्वा । वाजी । सप्तिः । वह्निः । दधिक्राः । दधिक्रावा । एतग्वः । एतशः । पैद्वः ।

दौर्गहः । उच्चैःश्रवसः । तार्क्ष्यः । आशुः । ब्रध्नः । अरुषः । मांश्चत्वः । अव्यथयः । श्येनासः । सुपर्णाः । नराः । वार्याणाम् । हंसासः । अश्वानाम् ॥ ४३ ॥

(९३) तुलना करो निघ० १ । १४ ॥ ख. अत्यः । अंत्यः; च. अन्यः । अत्यः; । छ अन्यः । अंत्यः । ख. दधि । क्राः; ग. में नहीं, छ. दधिक्रावाः; ख. एतश्वः । ख. च. छ. एतसः; क. ख. ग. च. छ. दौग्रहः, क. ग. उच्चैश्रवसः च. छ. उच्चैः । स्रवसः; क ख. ग. च. छ. आसः; क. ख. ग. च. छ. मांस्वतः । ज. ख. च. छ. सेनासः; क. ख. ग. छ. सुवर्णाः; ज. सुवर्णा ।

(९४) रोहितः । रोहितोऽग्नेः । नियुतो वायोः । हरी इन्द्रस्य । विश्वरूपा बृहस्पतेः । पृषत्यो मरुताम् । रासभावश्विनोः । अरुण्यो गाव उषसाम् । हरय आदित्यस्स । हरितः सूर्यस्य श्यावाः सवितुः । अजाः पूष्णः ॥ ४४ ॥

(९४) तुलना करो निघ० १ । १५ ॥ ह० लि० ग्रंथ प्रत्येक पद के अनन्तर नियमपूर्वक विराम देते हैं । च छ रोहितोः । वाग्नेः; ख. गहितो । वाग्रेः; च. रोहितो । वाग्रेः; क. ग. च. छ. हरींद्रस्यः ख. हरं । द्रस्यः; ख. विश्वरूपा...हरितः, नहीं है । क. ग. च. छ. विश्वरूपाः । च. छ. बृहस्पते; क. च. छ. पृपत्योः । क. ग. वश्विनोः; च. छ. विश्विनोः; क. ग. अरण्योः । गावः ।; च. छ. अरण्यो । गावः; क. च. छ. उपा । प्रसा ।ः ग. उमा । प्रसाः क. ग. च. छ. हरयः; क. ग. च. हरितस्य ।; छ. हरितस्यः । क. ख. ग. च. छ. श्यावः; क. प्रजाः । अग्रः । पृष्टः, ख. छ. प्रजाः । अग्रः । पृष्ठ; ग. प्रजा । अग्रः । पृष्ठः; च. प्रजाः । अग्नयः । पृष्ठः ।

(९५) अध्वरः । अध्वरः । वेषः । वेदः । [वेपः । भार्यो।] विदथः । सवनम् । होत्रा । इष्टिः । देवताता। मखः । विष्णुः । इन्दुः । प्रजापतिः । घर्मः । क्रतुः । कर्म यज्ञस्य ॥

(९५) तु० क० निघ० ३ । १७ ॥ च. अधरः क. ख. ग. में नहीं । क. ग. विपः ख. वपः । क. ग. छ. भार्याः । क. ख. ग. च. छ. वितथः । क. ख. ग. च. छ. होता । ख. इष्ट्रि । क. ख. ग. च. छ. देवताः । ज. ख. च. छ. इंद्रः । क. धर्मः । क. क्रतुः ; ख. च. छ. क्रतु । छ. कर्मा ; ख. कमी ॥

(९६) (भरताः) । भरताः । ४५ ॥ कुरवः । वाघतः । वृक्तबर्हिषः । सबाधः । यतस्रुचः । वृकः । मरुतः ॥ ४६ ॥ देवयवः । ऋत्विजः ॥

(९६) तु० क० निघ० ३ । १८ ॥ क. ग. च. छ. भरता; ख. भरत च. छ. वाद्यतः ख. च. छ. वृत्रः । बर्हिषः क. ख. स्ववाधः ; ग. स्वावाध. ; च. स्ववावः ; छ. स्ववाधः । क. ग. च. छ. यवः । श्रुव ; ख. वयवः । ध्रुवः ॥

(९७) (रेभः)। रेभः। जरिता । कारुः । कीरिः। सूरिः । नदः । नादः छन्दस्य(:) । [कोसनः ।] रुद्रः । कृपण्युः । स्तामुः । (स्तोतुः) ॥ ४७ ॥

(९७) तु० क० निघ० ३ । १६ ॥ क. ग. रेफं ; ख. च. छ. रेफः क. ख. ग. च छ. जरिताः । काकः । ख. में 'नदः' नहीं ; क. ग. च. छ. नहः ख. छंदस्या, क. ग. कोसतः क. ख. ग. च. छ. कृपण्यः । स्तानु अन्तिम शब्द स्तोतुः का भ्रष्ट पाठ होगा ॥

(९८) (अम्बरम् ।) अम्बरम् । वियत् । व्योम । बर्हिः । स्वः । आकाशम् । आपः । पृथिवी । भूः। स्वयम्भूः । अध्वा ।

ब्रध्नः । [पीरिठम् । पीठम् ।] सगरः । सलिलम् । समुद्रः । अन्तरिक्षस्य । पराणि तदायतनानां ॥ ४८ ॥

(९८) तु० क० निघ० १ । ३ ॥ ख. अत्वा : च. अन्वा ; छ. अंन्वा ज. ब्रध्नं ; ख. च. छ. ब्रध्नं, ग. पीरिटं । पिटं ; ख. पिस्टं । क. ख. ग. च. छ. सगरं ख. सालिले ॥

(९९) [आतः ।] आतः । आशाः । आष्ठाः । उपराः । काष्ठाः । व्योम । ककुभः । दिशाम् ॥ ४९ ॥

(९९) तु० क० निघ० १ । ६ ॥ ख. आशा, आताः के लिये । क.ख.ग.च.छ. आस्थाः; क. ख. छ. व्योमः, ग. कतुभः ; ग. कुकुभः ॥

(१००) सस्निः । सस्निः । अलातृणः । क्रणन् । कुणारुः । दानवः । उदधिः । [सिरिः ।] वृत्रः । पर्वतः । चमसः । अहिः । अभ्रम् । बलाहकः । दृतिः । ओदनः । वृषन्धिः, वृत्रः । कोशः । असुरः । मेघस्य ॥ ५० ॥

(१००) तु० क० निघ० १ । १० ॥ क. ग. सस्नि । मस्ति : ख. च छ. सस्ति । मस्ति, क.ख.ग. अलातृणात् : च. छ. अलातृणत्, क. ग. क्रणम् ; ख. क्रणत् । क्रणत् : च. क्रणत् ; छ. क्रणत्, क ग. छ. कुणाभः ख. कुणोतः : च. अभशामः, ख. दृतवः. क.ग.च. छ. सिरि, ख. अहि, ख. बलहकः क. ग. ऊदनः : ख. च. छ. उदनः. क.ग.च.छ. वृषान्व ; ख. वृशान्विः, ख. कोराः च. छ. ॥ २० ॥ ५० ॥

(१०१) (अद्रिः ।) अद्रिः । ग्रावा । गोत्रः । वलः । अश्नः । पुरुभोजाः । वलिशानः । अश्मा । गिरिः । व्रजः । चरुः । वराहः । शम्बरः । रौहिणः । रैवतः । परिघः । [पाणिघः] । उपरः । उपलः । सानौ । रुद्रः । पर्वतस्य ॥ ५१ ॥

तु० क० निघ० १ । १० ॥ क. ग. बलः क. ग. च. छ. अस्वाः ; ख. अस्माः क. ख. ग. च. छ पुरः—भोज्यः । क.ग.च.छ. में पुरि सादः अधिक है; ख. में पुर सादः अधिक है । ख. अक्ष्म क.ग.च.छ. भ्राजः, ख. भ्राज, क. ख. ग. घ. छ. ररुः, ग. रुरुः, क. ख. ग. च. छ. वाराहः क. ग. च. छ. संवरः ; ख. सबरः, क. ख. ग. च. छ. रोहिणः क.ग.छ. पणिघः ; ख. पणिवः ॥

(१०२) गौः । गौः । गौरी । गान्धर्वी । गभीरा । गम्भीरा । मन्द्रा । मन्द्राजनी । [वाणीः] । वाशी । वाणी । वाणीची । वाणः । पविः । भारती । धमनिः । मेडिः । सूर्या । सरस्वती । निवित् । स्वाहा । वग्नुः । उपब्दिः । काकुः । मायुः । जिह्वा । घोषः । श्लोकः । शब्दः । स्वरः । स्वनः । ऋक् । होत्रा । गीः । गाथा । गणः । धेना । ग्नाः । विपा । नना । कशा । धिषणा । नौः । अक्षरम् । मही । अदिति । शची । [त्सधीः ।] अनुष्टुप् । [शब्दः ।] रसः । [वसा । मधु । कशा ।] विराट् । वाचः ॥ ५२ ॥

(१०२) तु० क० निघ० १ । ११ ॥ ख. गौः २, ख. मद्राजती ; च. मंद्राजिनी ; ख. मंद्राविनी, ख. में वाशी नहीं ; क. ग. वांणी; छ. वाणीः, ख. में वाणी नहीं ; क. ग. वणी, क. ग. वणीची, ख. चीः ; छ. में नहीं, ज. छ. वाशिणी, ख. परिः ख. धमलाः, ज. मेधीः, ख. छ. मेधिः ; च. मेटिः, क. ग. निच्चित् क. ग. च. छ. उपक्षुः, वग्नुः के लिये, ख. उपक्षः, क. च. छ उपप्तिः ; ख. उपक्तिः ; ग. पुर्पप्तिः, ख. माधुः ख. में जिह्वा नहीं क. ग. ककुः, ऋक् के स्थान पर, ख. च. छ. कुकुः । क. ग. गोत्रा । मा । ही. है होत्रा—गीः के स्थान पर ; छ. गोत्रा—मीहीं; ख.च. गोत्रा । मही, ख.च.छ. गाणः क.ग.च.छ. तेण्याः ; ख. तेण्य क.च.छ.ग्नाः के लिये विपा, नना, कशा, त्राविष्कं, मनकं साकिरं

क. ग. च. छ. विपाणा ; ख. णाः, क. ग. गौ; ख. गौः ; च. छ. गोः, च. छ. शची नहीं, ख. सर्वीः, ख. में त्सधीः नहीं, च. त्सधीः, छ. सधीः ख. वसी, क. ख. ग. च. छ. कसा, क. ख. च. छ. चारु, वाचः के स्थान पर ग. चारु ॥

(१०३) ओजः । ओजः । पाजः । शवः । शार्धः । त्वक्षः । बाधः । नृम्णम् । तरः । तविषी । शुष्मम् । शुष्णम् । दक्षः । वीळु [लु] । च्यौत्नम् । द्युम्नम् । इन्द्रियम् । सहः । वयः । वधः । वर्गः । मज्मना । पौंस्यानि । धर्णसि । स्यन्द्रासः । द्रविणम् । बलस्य ॥५३ ॥

(१०३) तु° क० निघ० २ । ९ ॥ क. ग. उजः । ओजः ख. ऊजः । कुजः ; च. छ. ओजः । तुंजः । क. ख. ग. च. छ. सर्वः । क. ग. च. छ. सर्द्धः । ख. अर्द्धः । क. ख. ग. च. छ. भक्षः, वाधिः ; क. ख. ग. च. वाधिः, क. ख. ग. च. छ. तृष्णं, क. ग. च. छ. तरत् ; ख. तरुत् । क. ग. च. छ. त्रपुषी ; ख. त्रपूषी, क. ग. त्सुपुः, शुष्णम् । शुशाम् के लिये ; ख. सुपु ; च. छ. सुपुः ख. दत्तः क. ख. ग. च. छ. विद्रु, क. ग. च. छ. व्याक्तं । द्युम्नं, ख. व्यात्छं । द्युस्तं क, ख. ग. च. छ. सह क. ग. च. छ. वपः. क. ख. च. छ. वच ; ग. वर्चः, क. ग. च. छ. गर्गः ; ख. गर्ग, क. ग. च. छ. मृणम । जाना; ख. मृणम—जना क. ख. ग. छ. वर्णसी; च. वर्णसां, क. ग. च. सांद्रासः ; ख. सांद्रसा, छ. सांद्रसः ॥

(१०४) विद्युत् । विद्युत् । नेमिः । पविः । वज्रः । सृकः । [यतः] वधः । अर्कः । शम्बः । कुलिशः । कुत्सः । सायकः । त्रपुषी । वज्रस्य ॥ ५४ ॥

(१० .) तु० क० निघ० २ । २० ॥ क. ख. ग. च. छ. विद्रान । विद्युत् । ग. झेभिः । ख.च.छ. वर्तः वज्रःके स्थान में क.ग.च.छ.स्रवः,स्रुकः के स्थान पर, स्रुवः ख. अर्घः, ज. ख. च. छ. संवः, ख. में कुलिशः नहीं, ख. । ४ ॥

(१०५) रणः । रणः । विवाक् । नदनुः । विखादः । भरे । क्रन्दः । आहावः । सम [नी] के । ममसत्यम् । नेमधितिः । सङ्का । समनम् । स्पृधः । पृत्सु । समत्सु । समरणे । समोहे । संख्ये । वृत्रतूर्ये । समर्ये । आणौ । प्रतरणे । [मंतसा ।] समनीके । [खाय] सेने । खले । खजे । पौंस्ये । महाधने । पृतना । ज्येष्ठः । संग्रामस्य ॥ ५५ ॥

(१०५) तु० क० निघ० २ । १७ ॥ क. ग. में रणः नहीं, क. ख. ग. च. छ. चिपाकः, क. ग. च. छ. नरनुः ; ख. नरुतुः, क. ग. च. छ. निखातः ; ख. तिखर्वः, क. ख.ग. च. छ. भये, आहावः सम्भवतः यह आह्वे लिखने की प्राचीन लेख शैली है; । ख. आहावं, क.ख.ग. च.छ. समः सत्यं । क.ख.च.छ. नेमः,तिथिः ख. नेमः—मिथिः क.ख.ग.च.छ. संख्या, क. ख. ग. च. छ. सवनं, क. ग. छ. पृपः, स्पृधः के लिये, ख. च. पृष्टः, क. ख. ग. च. छ. पृत्सतः, क. ख. ग. च. छ. समगण, क. ग. च. छ. समूहे, ख. समू , क. ख. ग. छ. सवने, समर्ये के स्थान पर; च. समने, क. ग. च. छ. आखौ ; ख. आपौ, सेने के लिये ख. शने ; च. छ. त्सने, च. पुनः पढ़ता है खले, च. खजं, क. ग. च. छ. पस्त्यै ; ख. पास्त्ये, ख. एतेना । ज्येष्ठस्य ॥

(१०६) खरे । स्वारम् । सुष्टि । नु । नु । मक्षु । द्रवत् । ओषम् । जीराः । जूर्णिः । शूर्ताः । शूघनाः । शिभम् । तृषु । तूयम् । तूर्णिः । अजिरम् । भुरण्युः । आशु । प्राशु । तूतुजानः ।

तूतुजिः । तुज्यमानासः । अज्राः । साचीवित् । द्योगत् । ताजत् । तरणिः । वातरंहा । क्षिप्रस्य ॥ ५६ ॥

(१०६) तु० क० निघ० २ । १५ ॥ ख. खरे ; च. छ. स्वरे, छ. नू तु मा । भू म । क्षु द्रवत् ; ख. (नु तु ; च. पा । भू) क. ग. ऊर्प, ख. च. छ. उपं क. ख. ग. च. छ. जूर्तो । जूर्णि । भूर्तो, क. ग. छ. छूधना; ख. छुचना; च. छुगना, ज. च. छ. छीभं; ख. छीनं क. ख. ग. छ. नूपु, क.ग.च.छ. सूर्ण्य; तूयं । तूर्णिः के लिये ख. सूर्ण्या, क.ख.ग. च. छ. रजतं, क. भुरणृत्त ; ख. भुरण्यत् ; ग. भरण्यृत्त ; च. छ. भुरण्यूत्त क. ग. च. छ. आसु । प्रासु ; ख. आसु । कासु, च. वित त । तुनानः । तुजं ; तुलना करो देव, प्राशुवित्, घ. तुज्यमा न्यासं ; च. रुज्यमालयासं, क. ग. आद्रौः ; ख. आद्रौः ; च. अद्रौ; छ. अद्रौ;. छ. अद्रौः, क. ग. च. छ. साची; ख. साचि, वित् ऊपर भ्रम से रक्खा गया है, क. मन्युमन्तोष, द्युगत्—ताजत् के स्थान पर; ख. मन्युमाता च ग. मन्युमंता च ; च. छ. मन्युमांताच । ज.ख.च. छ. तरणि ॥

(१०७) निण्यम् । निण्यम् । अपीच्यम् । सस्वः [हिरुक्] [तत्र । तत्तन्त । तायतम् ।] अन्तर्हितस्य ॥

(१०७) तु० क० निघ० ३ । २५ ॥ क. ख. ग. च. छ. निण्या, च. निण्यां, क. ख. ग. च. छ. अपिवां, क. ग. स्वस्य; ख. स्वस्थाः ; च. छ. स्वस्यः ॥

(१०८) (स्वः ।) स्वः । पृश्निः । नाकः । गौः । विष्टप् । इष्टम् । नभः । दिवः । अन्तरिक्षस्य च । पराणि तदायतनानाम् ॥ ५७ ॥

(१०८) तु० क० निघ० १ । ४ ॥ क. ग. प्रश्निः । क. ख. ग. च. छ. विष्टप् । क. ग. में च नहीं ॥

(१०९) [हिरुक् । हिरुक् ।] आके । पराचैः । आरे । परावते । इति दूरस्य ॥ ५८ ॥

(१०९) तु० क० निघ० ३ । २६ ॥ क. ग. हिरूक्, क. ग. हिरुक्; ख. में नहीं । क. ग. च. छ. अवांके ; ख. अवके, क. ग. अरे ॥

(११०) विभावरी । विभावरी । सूनरी । [भावती । सूनरी] भास्वती । ऊर्जस्वती । चित्रामघा । अर्जुनी । वाजिती । वाजिनीवती । सुम्नावरी । अहना । द्योतना । श्वेत्या । अरुषी । सूनृतावरी । उषसः ॥ ५९ ॥

(११०) तु० क० निघ० १ । ८ ॥ क. ख. ग. च. छ. विभावरी । विभावती । च. भावतीं, ख. च. छ. अर्जुना, क. ग. च. छ. धुम्नवरी, ख. धुमन्वरी द्युतना । क. ग. च. छ. स्वेत्य ; ख. स्वेत्या ॥

(१११) वस्तोः । वस्तोः भानुः । वासरम् । स्वसराणि । घ्रंसः । घर्म्मः । घृणिः । दिवा । दिनम् । दिवे-(दिवे) । द्यवि द्यवि । अह्नः ॥ ६० ॥

(१११) तु० क० निघ० १ । ९ ज. छ. वस्तोः । वष्टोः ; च. छ. वस्तो ' वष्टो, ख. ध्रुंसः. ख. धर्मः ; च. छ. घर्म छ. घृणि, क. ग. च. छ. धावा, द्युविः द्यवि—धवि के स्थान में ख. शा द्यावा—द्युविः, अप्नु , क. ख. ग. में नहीं ॥ ६० ॥

(११२) दीधितयः । गभस्तयः । वनम् । उस्राः । वसवः । मरीचयः । सप्त ऋषयः । साध्यासः । सुपर्णासः । मयूखाः । रश्मीनाम् ॥ ६१ ॥

(११२) तु० क० निघ० १ । ५ ॥ ख. भगस्तवः ; ग. गभस्तयं, वन', ख. च. छ. मयूपा क. ॥ ६१ ॥

(११३) खेदयः । खेदयः । किरणाः । गावः । अभीशावः । (रश्मीन् ।) रश्मीनां च ॥ ६२ ॥

(११३) तु० क० निघ० १ । ५ ॥ ख. में खेदयः नहीं, ख. किरणा, ख. च. छ. अश्मीन् ; क. रश्मीन् । रश्मीन् फ. ॥ ६२ ॥

(११४) आर्यः । आर्यः । राष्ट्री । नियुत्वान् । इनः । ईश्वरस्य ॥ ६३ ॥

(११४) तु० क० निघ० २ । २२ ॥ ग. आर्यः । अर्यः, भियुत्वा, और जोड़ता है ३६, क. च. ॥ ६३ ॥

(११५) संयोगः । संयोगः । आशुशुक्षणिः । जहा । शिताम । मेहना । मूषः । मन्दू । इर्मान्तासः । [वाजरान्ध्यम् ।] कायमानः । विद्रधे । तुग्वनि । [नोधात् । नदः ।] च्यवनः । कश्यपः । नू चित् । अकूपारस्य । अप्रायुवः । राजः । जुहुरे । क्राणा । विपुणः । जामिः । जसुरिः । चयसे । अन्धः । दुग्धम् । आहनः । नदः । अर्कः । सचा । चित् । पवित्रम् । पृथुज्रया । काणुका । अध्रिगुः । आङ्गुषः । आपान्तमन्युः । शंसा । वाजगन्ध्यम् । [जराध्य ।] पाकस्थामा कौरयाणः । त्रन्दी । निष्पपी । क्षुम्पम् । निचुम्पुणः । [मजयेम । भ्रिरुः ।] जोपवाकम् । कुटस्य । केपयः । सलल्कम् । अस्कृधोयुः । निशृम्भाः । [ध्रुचद्रक्षं ।] उपलप्रक्षिणी । उपसि । सर्वीमनि । विदथानि । श्रायन्त इव । अमूरः । विजामातुः । अमवान् । अमीवा । अमतिः । रिशादसः । आनुषक् । गिर्वणाः । अभ्यर्ध्यज्वा । यादृश्मिन् । शुरुधः । अप्रतिष्कुतः । द्विबर्हाः । उराणः । जवारु । ततनुष्टिम् । इलीविशः । [इराविणः ।] कियेधाः ,

तुरीपम् । प्रतद्वसू । दिविष्टिपु । दूतः । ऋचीषमः । अनर्शरा-
तिम् ॥ ६४ ॥

अनर्वा । [अनर्वा । चाण्डा । वाल्हा ।] जधवः । वक्कुरः । [वक्कारः] बेकनाटान् । अभिधेतन । सदान्वे । पराशरः । करुदती । दनः ॥

(११५) तु० क० नि० ४।१-३ ख. में संयोग नहीं । क में आशुः सुकराणि । ख. आशुः सुकरणे । ग. च. आशुः सुकरणिः । छ. आसुः सुवर्णिः । क.ख.ग.च.छ. सिताम । क.ग.च.छ. मेहानाम् । ख. मेहानम् । क.ग.च.छ. मंदु । ख मंदुः । ज.च.छ. इमं तात्सः । ख. इमन्ताच । क.ग. विदुयें ख विदुर्यो । च विद्रुये । छ विदुये । ज.च.छ. तुग्मनी । ख. वे उग्मनी । ख. तोधातुः पढ़ो तोधाः, जो कि नीचे पवित्रम् के पश्चात संबन्ध रखता है । ख. काश्यपः । क. ख. ग. च. छ. तु वित् । ख. अकुपारस्य । क. ग. अकुमारस्य । च. छ. अकुपारस्य । क.ग.च.छ. अप्रापुचक्रः । ख. अपरापुवः । वक्रः । क. ग. च. छ. रक्तः । ख. नक्तः । क. ख. ग. च. छ. सुनुरुः । क्राणः । क. ग. च. छ. निसुणः । ख. मिसुणा । क. ख. ग. च. छ. अमी । क ग. जसुरि । ख. च. छ. जसुरी । क. ख. ग. च. छ. जायसे । ख. दुग्वं । ख अहोवः । क. ग. च. छ. नदः के स्थान पर । नराहः । ख. तराहः । नदः शुद्ध अस्थान में की है । क. ख. ग. च. छ. सदा चित् । क. ख. ग. च. छ. पृपजया । क. ख. ग. च. छ. काणुकाः । ख. अध्रगुः । ज. ख. च. छ. आंगुषः । ख. अपातमन्युः । छ. अपांत-मन्युः । क, ख. च. छ. समसा । क. ग. च. छ. वाजरांध्यां । ख. वाजराध्यं । धान्यं । ख. राजध्या । क. ग. च. छ. पाकस्थाम । ख. पकस्थाम । ख. रौक्षायणः । छ. कौरायणः । क. ग. च. छ. निष्टगिः । ख. तिष्टपिः । क. ग. च. छ. कुपं । ख कपम् । क. ग.

आजायेम । ख. मजायेत् । क. ख. ग. च. छ. सललुकं । ख. अस्कृनोयु: । च. छ. अस्तृवोयुः । क. ख. ग. च. छ. निस्वंपा । ख. ध्रुवद्रक्षम् । च. छ. ध्रुव इक्षं । च. छ. उपलप्रक्षिणी । ख उपतपंक्षणम् । ज. च. छ. सचीवनि । ख. सचीवती । क. ग. च. छ. निद्‌धति । ख ग्रिद्‌ति । क. ग. स्नायन्त । इव । ख. स्नायता—इवा । छ. स्नायन्त । इव । क.ख.ग.च. छ. असुराः क. ख. ग. विजामातुः । च. छ. विजामातु । क. ख. ग. च. छ. अमवान के स्थान अमः । ख. अनुपक्त । क. ग. गीर्वाणा । ख. च. छ. गीर्वाणाः । क. ग. च. छ. अवक । ख में नहीं, ख. यादस्मि । छ. यास्मिन् । क.ख. ग. सरुधा । च. छ. सुरुधा । क. ख. ग. च छ. अप्रतिस्कृतः । क. ख. ग. च. छ. द्विवर्हा । ख. च. छ. उरांडः । क. आं । उरां । ग उराम् । क. ख. ग. च. छ. जवारुः । क. ग. छ. तद्नुष्टिः । ख मद्नुष्टिः । च. तद्नुष्ट: क. ख. ग. च. छ. इलीविसः । क. इराविणा । ख. ग. इराविणः । क. ग. इयधा । ख. च. छ. इयधा । क.ख.च.छ. इयधा । क. ख. ग. च. छ. तुरीयम् । ज. ख. च. छ. प्रतद्वस्तम् । ज दिविष्टिच । दिव्येपर्णेषु । ख द्विविष्टिच । दिव्येपतापु । च. छ. दिविष्टिच । दिव्येपर्णेषु । क. ग. च. छ. रिचीपमः । ख पचीपमः । क. ग. आनसंरात्रिः । च. छ. औनसं रात्रिः । ख. ओजसंरात्रिः । क. ग. च. छ, अनर्दा । अनर्दा । ख. अनर्वा । ख. वल्हा । क. ख. ग. च छ. अभ्रवः के स्थान में अह्रवः । क. ग. च. छ. चरंकुरः । ख. चकुराम् । क वैंकतनायं । ग. वेकतनायं । ख वैकतायं । च. छ. वैकनायम् । क. ग. च. छ. अमी येतते । अनीये । तते । क. ख. ग. च. छ. तद्वात्ये । ख. च छ. परासरः । क. ख.ग.च. छ करुरजी । क. ग. नदः ॥

(११६) इक्षुणा । कीलालम् । निजाम्नि । दोषा । [अष्टमत्र्यः] ॥ ६५ ॥

ज्येष्ठम् । (ज्येष्ठम्) । अक्षिपक । विश्वाहा । विवस्वान् । वाते । तन्यन्तः । व्रालम । काम्पीवर्कसम् जस्यत्यम् । जलाली ।

अन्धः । विपश्य (नू) अयाविष्ठा । आंसा रन्तु तमायीवयः ।) शमोप्यात् । गुल्फः । विष्कले । खर्गला । प्रतोदः । वेदः । यत्रास्मन्नतः । रध्रः । चिक्रिः । नुलुः । पुच्छधौ । सुनिः ।) अपाष्ठः । मेदी । (ज्येना ।) मर्यः । (ससमंतः ।) वालिनि । यातारम् । रुपंकिः । सिक्तः । सगणाः । (मुडिम्नाना । ङ्कुकाः । नादिना ।) मल्वः । अम्रः । जुगुः । नीलागलसाला । एलवः । (दरिद्रः ।) नीललोहितः । श्वापदः । कुनखी । कुरीरम् । (उपसः ।) तादुरि । कमथः । रुमथा । सर्वतेभ्यः । इदं । अध्वर्युः । झुम्री । कुवितः । दम्नना । दुरोणे । (परेक्तौति) । तितउ । (उत्पवाधत् ।) किमीदी । वामस्य । एकचक्रम् । अमतिः । सुमतिः । दयते । दयन्ति । व्रीहि । वृत्ते ॥६६॥ ईडे । ईडे । क्षयति । तपति । रजति । अनेकार्था ॥

(११६) अधोविन्यस्त अथर्ववेद से लेकर जोड़े हुए प्रतीत होते हैं। ख. च. छ. इक्कना ; क. ग. द्रक्कना ख. अयत्यः, ख. ज्येष्ठ नहीं, क. अलिपक, क. ग. विवस्दक्, ख. हिवस्वक् ; च. छ. दिवस्वक् ; छ. में (इ) स्पष्ट नहीं, च. तन् पंतः, क. व्रालम; वलम, ख. कांपीवलंक ख. जस्यत्यां ; ग. में नहीं. च. छ. अधः, क. ग. विपश्या ; ख. विपशा ; छ. विपंप्स्या, क. ग. अयाविष्ठाः ; ख. च. अया विष्ठा, क रंनुः, ख. रतु, क.छ. तमा—यीवयः ; ख. तमा । पीयवः, क. ग. सामोग्याः; ख. च. छ. समोग्याः, क. ग. छ. गुल्गुः, ख. गल्गु ; च. गुलाः वा गुलुः ; वल्गु पढ़ा जाना चाहिये, क., ख. गच.छ. विष्कले, क.ग.च. छ. भंगला; ख भंगनां, ख. पतोद ; क. ग. पतोद; च. छ. पतोदे; ख. यत्रास्मनंतः ग. रंध्र , च. छ. चि िः, क. नलु ; ख. नलु, क. पुछगी । पुछेगी ; ख. पृछगी । पुछगीः ; ग. पुछगीः—पुछगी, च. छ. पुछगीः । ख.

सुनि, क. ग. अनाष्ट्रः, ख. अचाष्ट्र ; च. छ. आनस्व, स. द्वेना, ग. च. छ. मर्थाः ; क. ख. मर्था च. छ. सप्तम्नेत; ख. सप्तमेन, च. छ. वालिनि, ख. यातार, क. ग. रुपंकि, ख. सिकिः , ख. च. छ. उगणाः, क. ग. उगणा ग. लिगका; ख. मिगकाः, स. नद्दीना च.छ. नार्दाना, क ग.च. छ. मल्वा ख. मल्व क.ग.च.छ. अम्रः; ख. आम्रः, ख. पेलवः क.ग.च.छ. पेलव, क.ग.च.छ. नील लोहित, क.ग. स्वापदः ख. स्वाद, च.छ. स्वाविद, ख. ऋनखीः ग. कुरखी, क. ख. ग. च. छ. कुररं, ख. उपशः च. उपरः तादुरी तादुरिः ख. सर्वार्थेभ्यः ग. सर्वे सेभ्यः क.ख.ग.च.छ. वधवर्धुः, ग. कुवीतः, क. दुन्नाना, क. ग. परेक्षोति, क. ख. तितडा ; ग. च. छ. तितड, क. ग. तुत्यवाधत, ख. तुत्यवाधतु ख. किमिद्दी, क. ग. च.छ. अमति, क. ग. च. छ. सुमति ; ख. में नहीं, क. ग. छ. दृयानिः ख. दृयाग्नि ; च. में नहीं, दृयंती, ग. अक्तेः, क. ख. ग. च. छ. इडे—इडे, क. ग. च. छ. तपति रेपति । रेजति ॥

(११७) अपित्वे । अभीके । प्राप्तस्य ॥

(११७) यास्कीयनिरुक्त ३ । २०–२१ ॥ के साथ तुलना करो ।

(११८) तिरः । सतः । अप्राप्तस्य ॥

(११८) क. ग. च. छ. सदं; ख. संदे ॥

(११९) त्वः । नेमः । अर्धस्य ॥

(११९) क. ख. ग. च. छ. त्वः नेमः के लिये वर्हसि ॥

(१२०) ऋक्षाः । स्तृभिः । इति नक्षत्राणाम् ॥

(१२०) क. ख. ग. च. छ ऋक्षास्त्रिभिरिति ॥

(१२१) वम्रीभिः । उपजिह्विका । सीमिकानाम् ॥

(१२१) क. ग. च. छ. विमृभिर् ; ख. विसृम्भिद्, च. स. छ. समिकानां ॥

(१२२) रम्भः । (रथः ।) पिनाकम् । इति दण्डस्य ॥

(१२२) च. छ. रथः, क. ग. दंदपस्य ; ख. हं उपसस्य ; च. छ. दं—उपस्य ॥

(१२३) शेपः । वैतसः । इति पुं (स्-) प्रजननस्य ॥

(१२३) ख. च. छ. सेपः, क. ग. सेतः, क. ख. ग. च. छ. वेधस इति ॥

(१२४) परंगतिविलीके । इति स्त्रीप्रजननस्य ॥

(१२४) क. परंगतिलीके, ग. पुरंगतिलीके ; ख. परंगति विलीके ॥

(१२५) अनेन । अन्या । पनस्य ॥

(१२५) पना—अया, का व्याख्यान; तुलना करो निरुक्त ३ । २१ । १० ॥ ख. अतेन, क. ग. पनस्या इस में अवसान नहीं ॥

(१२६) मकि । ह्वकिर । इति प्रतिषेधस्य ॥

(१२६) मर्के, अवसान नहीं ।

(१२७) वरुथम् । (असग्रम्) । चर्मणोऽरुत्साहस्य ॥

(१२७) क.ग. चरवरूपं; ख. च । रूपां; च.छ. चरूपं, च. अंसग्रं क. ख. ग. चर्मणः—अरु इत्यादस्य, च. छ. चर्मणः-अरुइत्यादस्य ॥

(१२८) पणिः प्रकलविद् वणिजः ॥

(१२८) घ. पणित् तु० क० निरुक्त ६ । ६ और २६ ॥

(१२९) श्वघ्नी । कितवस्य । अक्षधूर्तस्य ॥

(१२९) क ग. स्वप्नी; ख. च. छ. स्वघ्नी । तु० क० निरुक्त ५ । २२ ॥

(१३०) (मृण्यः) । सीमिकस्य ॥

ख. च. छ. सौमिकं; क. सौमिदं; ग. में यह नहीं; परन्तु सब हस्त लेख द्वितीय पद के आगे " कस्य " जोड़ते हैं, संभवत नम्यूः पढ़ो ॥

(१३१) कुटस्य । कुलिशः ।

(१३१) क. ग. च.छ. कुथस्य, ख. कुप्यस्य; क. ग. छ. कुलिजः ख. कलिजः; च. कुलिज ॥

(१३२) अग्निः । जातवेदाः । वैश्वानरः । द्रविणोदाः । वनस्पतिरिति सूक्तभाञ्जि ॥

(१३२ से १३६) तु॰ क॰ निघ॰ ५ । १—२ और निरु॰ ७।८ ख. सूक्ताज. ॥

(१३३) इध्मः । (विष्णुः) । तनूनपात् । नराशंसः । देवीर्द्वारः । उषासानक्ता । दैव्याहोतारा । तिस्रोदेवीः । त्वष्टा । वनस्पतिः । स्वाहाकृत (य) इति निपातभाञ्जि ॥

(१३३) ख. च छ. में विष्णुः नहीं । ख. उशासानक्ता च. छ. दैव्या च. छ. देवी । ख. निपात भाञ्जिः ॥

(१३४) इन्द्रः । विष्णुः । सोमः । पर्जन्यः । ऋतुः । अग्नायी । पृथिवी । इडा । भृगव. । अथर्वाण इति संस्तविकास्त स्यैकवद् बहुवत् स्त्रीवच्च ॥

(१३४)ख. आग्नेयी । ग. अथर्वाणः ।क..इति सस्तविका ।ग. इति सस्तविका । ; च. छ. इ संस्तविका । : ख. ग संस्तविका । क. ख. ग. च. छ. बहुत्व । ख. च. छ. स्त्रीव चः ॥

(१३५) वहनं (च हविषां आवाहनं च) देवानां यच्च दार्ष्टिविषयिकं तदस्य कर्म ॥

(१३५) ज. रात्र विषयिकं; ख. राच्छ् विषयीकं; च.छ. राष्ट्र विषयिकं ॥

(१३६) अयंलोकः । वसन्तः । प्रातः सवनम् । गायत्री त्रिवृद् र थंतरम् इति तद्भक्तीनि ॥ ६७ ॥

(१३६) क. ख.ग. आयं, क.ग. वसनः; ख. संनः, क.ख.ग. च.छ. तद्भक्तानि ॥

(१३७) वायुः । वरुणः । इन्द्रः । रुद्रः । पर्जन्यः । बृहस्पतिः । ब्रह्मणस्पतिः । वास्तोष्पतिः । क्षेत्रस्यपतिः । कः । यमः । अपांनपात् । मित्रः । विश्वकर्मा । मन्युः । तार्क्ष्यः । दधिक्राः । सरस्वान् । अग्निः । असुनीतिः । वाजः । क्रुतः । वातः । ऋतः । मृत्युः । धाता । विधाता । पुरुरवाः । गन्धर्वाः । अनड्वान् । प्राणाः । स्तम्भः । व्रात्य इति सूक्तभाञ्जि ॥

(१३७ से १४१ पर्यन्त तु० क० निघ० ५ । ४-५ और निरु० ७।१० क. ख. ग. च. छ. कायः, वायुः के लिये । १४१ ख. बृहस्पतिः ब्रह्मणस्पतिः नहीं हैं । क. ख. ग. च. छ. मित्रं । ख. मत्यः; छ. मन्यः। क. ख. ग. च. छ. दधिक्रा । क. ख. च. अश्वनीतिः ; ग. छ. अश्विनीतिः । च. मत्युः । क. ग. स्तम्भाः । क. ख. ग. च. छ. सूक्तभाञ्जि ॥

(१३८) प्रजापतिः । चन्द्रमाः । सोमः । इन्दुः । अदितिः । धेनवः । अहिर्बुध्न्य इति निपातभाञ्जि ॥

(१३८) क. ख. ग. च. छ. इन्द्रः । ख. अहिर्बुध्नः । ज. ख. ग. च. छ. निपात भाञ्जिः ।

(१३९ सरस्वती । वाक् । अदितिः । उर्वशी । गौः । धेनुः । सरमा । उषा । इन्द्राणी । पृथिवी । दस्य । गोधुकसा । विराट् । अघ्न्याः । सिनीवाली । कुहूः । अनुमतिः । राका । यमी ।

सरण्यूः । पथ्या । रोदसी । देवपत्न्यः । मरुतः । रुद्राः । ऋभवः । अंगिरसः । भृगवः । अथर्वाण इति संस्तविकास्तस्यैकवद् बहुवत् स्त्रीवच्च ॥

(१३९) ग. उर्वसी । ख. च. छ. गोः, क. ग. च. छ. सरसा ; ख. सरस । ख. च. छ. गाधुकसा । क. ख. ग. च. छ. अप्त्वा, क. ग. च. छ. सिनीवाली, ख. च. छ. कुहूः । क. ख. ग. च. छ. मेयी, क. ग. च. छ. सरण्यू ; ख. सरण्य । च. देवपत्यः ; ख. दिवा पत्यः । क. ग. च. छ. रुद्रः : ख. में नहीं, ख. ग. ऋपमः । क.ग. च. छ. संसूचिकांश : ख. मंसूचि—क. ग. कवत्, क. ग. बहुः ख. उहु ॥

(१४०) स्नेहात्तु प्रदानं वृत्रवधोया च का च बलकृतिस्तदस्य कर्म ॥

(१४०) क. ग. च. छ. वृत्रचर । : ख. वृतृस्य । ग. ख. च. छ. या च कं च । बलंकृति—सूद् अस्य ।

(१४१) अन्तरिक्षलोकः । ग्रीष्मः । मध्यंदिनं सवनम् । त्रिष्टुप् पञ्चदशः । बृहदिति तद्भक्तीनि ॥

(१४१) क. ख. ग.च. छ. अंतरिक्षं—लोकाः । ख. सवनं नहीं । क. ग. त्रिष्टु ; ख. तृष्टु : च. छ. तृष्टुप्, क. ख. ग. पंचदश : च. छ. पंचदस; च. में क्या आना चाहिये कुछ नहीं लिखा, क. ख. ग. छ. तद्भक्तीति ।

(१४२) आदित्यः । सविता । भगः । सूर्यः । पूषा । विष्णुः । केशी । विश्वानरः । वृषाकपिः । कालः । ब्रह्मचारी । रोहित इति सूक्तभाञ्जि ॥

(१४२) १४२ १४७ तक तु० क० निघ० ५ । ६ और निरु० ७ । ११ ॥

ख. उश, क. ख. ग. च. छ. केशः । वैश्वानरः । क. ख. ग. च. छ. रोहितः । इति सूक्त भाञ्जिः ॥

(१४३) दध्यङ् । अथर्वा । यमः । अज एकपाद् । मनुः । विवस्वान् । दक्षः । अर्यमा । वैश्वनरः । सुपर्ण इति निपात-भाञ्जि ॥

(१४३) क.ग. दध्यञ्चाः; ख.च.छ. दध्यङ्गा, क.ख.ग.च.छ. एकपात् अजः । ग. विवश्वान् ख. दक्षा । ख. विश्वातर और तब वृषाकपि (लिङ्ग) से पुनः लिखता है, इसी पाठ भेद के साथ लोहितः है। क. ख. ग. च. छ. निपातभाञ्जिः ॥

(१४४) उषाः । सूर्या । वृषाकपायी । साध्याः । वसवः । आदित्याः । सप्त ऋषयः । वाजिनः । विश्वे देवा इति संस्ताव-कस्तस्यैकवद् बहुवत् स्त्रीवच्च ॥

(१४४) ग. उषा । क. ग. छ. सूर्याः ; ख. सूर्यं । ख. च. छ. साध्या, क. ग. सप्त रषयः ; छ. सप्त रिषयः, क. ग. विश्वे । क. ग. च. छ. संसूचिकासु , ख. सूक्ताविकासु , ख. क बहुव । क. ग. छ. चा

(१४५) (रसादानं रश्मिभिं (श्च) रसाधारणं यच् च (प्रवल्हितं तदस्य कर्म ॥

(१४५) ख. रश्मिभिः यच्च । पुनः कहता है, क. ख. ग. च. छ. रसधारणं । ज. ख. च. छ. प्रवल्हितम् के लिये राष्ट्र विषयिकं १३५ से ॥

(१४६) असौ लोकः । वर्षास् । तृतीय सवनम् । जगती । सप्तदशः । वैरुपं इति तद्भक्तीनि ॥

(१४६) क. ग. असो, क. ख. ग. च. छ. सप्तदश वृहद्, १२६ से । ज. ख. च. छ. तद्भक्तीति ॥

(१४७) एतेषाम् एव लोकानाम् ऋतु-छन्द (:) स्तोम-पृष्ठानाम् आनुपूर्वेण भक्तिशेषोऽनुकल्पो ॥

(१४७) क. ग. च. छ. पृष्ठ्यानाम् ; ख. पृष्ठमानाम् , ख. ग. च. छ. अनुपूर्वेण । ख. भक्ति शेषे ॥

(१४८) देवताद्वन्द्वे च पूर्वस्यापरः संस्तविकः । पूर्वस्यापरः संस्तविकः ॥ ६६ ॥

इति कौत्सव्य निरुक्त निघण्टुः समाप्तः । परिशिष्टम् ॥४८॥ समाप्तम् ॥

(१४८) ख. में च नहीं । क.ग.च.छ. संसूचिकः; ख. संसूचितः, क. ख. ग. छ. पूर्वस्य ॥

समाप्ति वाक्य ख. च. छ. कौत्सक्य ग. ख. च. छ. निघंटः । अन्तिम पंक्ति के लिये ख. परिशिष्ट ॥ ४८ ॥ च. परिशिष्ट ॥ ४८ ॥ अष्टाचत्वारिंशतितमं, छ. परिशिष्टम् अष्टाचत्वारिंशतितमं समाप्तं ॥

ख. ड श, क. ख. ग. च. छ. केशः । वैश्वानरः । क. ख. ग. च. छ. रोहितः । इति सूक्त भाञ्जिः ॥

(१४३) दध्यङ् । अथर्वा । यमः । अज एकपात् । मनुः । विवस्वान् । दक्षः । अर्यमा । वैश्वनरः । सुपर्ण इति निपात-भाञ्जि ॥

(१४३) क.ग. दध्यङाः ख.च.छ. दध्यद्रा, क.ख.ग.च.छ. एकपात् अजः । ग. विवश्वान् ख. दक्षा । ख. विश्वातर और तथ वृषाकपि (लिङ्ग) से पुनः लिखता है, इसी पाठ भेद के साथ लोहित है । क. ख. ग. च. छ. निपातभाञ्जिः ॥

(१४४) उषाः । सूर्या । वृषाकपायी । साध्याः । वसवः । आदित्याः । सप्त ऋषयः । वाजिनः । विश्वे देवा इति संस्ताव-कस्तस्यैकवद् बहुवत् स्त्रीवच्च ॥

(१४४) ग. उषा । क. ग. छ. सूर्याः ; ख. सूर्ये । ख. च. छ. साध्या, क. ग. सप्त रषयः ; छ. सप्त रिषयः, क. ग. विश्वे । क. ग. च. छ. संसूचिकासु , ख. सूक्ताविकासु , ख. क बहुव । क. ग. छ. चा

(१४५) (रसादानं रश्मिभि (श्च) रसाधारणं यच् च (प्रवल्हितं तदस्य कर्म ॥

(१४५) ख. रश्मिभिः यच्च । पुनः कहता है, क. ख. ग. च. छ. रसधारणं । ज. ख. च. छ. प्रवल्हितम् के लिये राष्ट्र विषयिकं १३५ से ॥

(१४६) असौ लोकः । वर्षास् । तृतीय सवनम् । जगती । सप्तदशः । वैरुपं इति तद्भक्तीनि ॥

(१४६) क. ग. असो, क. ख. ग. च. छ. सप्तदश बृहद्, १३६ से । ज. ख. च. छ. तद्भक्तीति ॥

(१४७) एतेषाम् एव लोकानाम् ऋतु-छन्द (:) स्तोम-पृष्ठानाम् आनुपूर्वेण भक्तिशेषोऽनुकल्पो ॥

(१४७) क. ग. च. छ. पृष्ठ्यानाम् ; ख. पृष्ठमानाम् , ख. ग. च. छ. अनुपूर्वेण । ख. भक्ति शेषे ॥

(१४८) देवताद्वन्द्वे च पूर्वस्यापरः संस्तविकः । पूर्वस्यापरः संस्तविकः ॥ ६९ ॥

इति कौत्सव्य निरुक्त निघण्टुः समाप्तः । परिशिष्टम् ॥४८॥ समाप्तम् ॥

(१४८) ख. में च नहीं । क.ग.च.छ. संसूचिकः; ख. संसूचितः, क. ख. ग. छ. पूर्वस्य ॥

समाप्ति वाक्य ख. च. छ. कौत्सक्य ग. ख. च. छ. निघंटः । अन्तिम पंक्ति के लिये ख. परिशिष्ट ॥ ४८ ॥ च. परिशिष्ट ॥ ४८ ॥ अष्टाचत्वारिंशतितमं, छ. परिशिष्टम् अष्टाचत्वारिंशतितमं समाप्तं ॥

ख. ७४१, क. ख. ग. च. छ. केशः । वैश्वानरः । क. ख. ग. च. छ. रोहितः । इति सूक्त भाञ्जिः ॥

(१४३) दध्यङ् । अथर्वा । यमः । अज एकपात् । मनुः । विवस्वान् । दक्षः । अर्यमा । वैश्वनरः । सुपर्ण इति निपात-भाञ्जि ॥

(१४३) क.ग. दध्यङाः; ख.च.छ. दध्यङ्रा, क.ख.ग.च.छ. एकपात् अजः । ग. विवश्वान् ख. दक्षा । ख. विश्वातर और तब वृषाकपि (लिङ्ग) से पुनः लिखता है, इसी पाठ भेद के साथ लो.हित. है । क. ख. ग. च. छ. निपातभाञ्जिः ॥

(१४४) उषाः । सूर्या । वृषाकपायी । साध्याः । वसवः । आदित्याः । सप्त ऋषयः । वाजिनः । विश्वे देवा इति संस्ताव-कस्तस्यैकवद् बहुवत् स्त्रीवच्च ॥

(१४४) ग. उषा । क. ग. छ. सूर्याः ; ख. सूर्ये । ख. च. छ. साध्या, क. ग. सप्त रषयः ; छ. सप्त रिषयः, क. ग. विश्वे । क. ग. च. छ. संसूचिकाख्र , ख. सूक्ताविकाख्र , ख. क बहुव । क. ग. छ. चा

(१४५) (रसादानं रश्मिभि (श्च) रसाधारणं यच् च (प्रवल्हितं तदस्य कर्म ॥

(१४५) ख. राश्मिभिः यश्च । पुनः कहता है, क. ख. ग. च. छ. रसधारणं । ज. ख. च. छ. प्रवल्हितम् के लिये राष्ट्र विषयिकं १३५ से ॥

(१४६) असौ लोकः । वर्षास् । तृतीय सवनम् । जगती । सप्तदशः । वैरुपं इति तद्भक्तीनि ॥

(२४६) क. ग. असो, क. ख. ग. च. छ. सप्तदश बृहद्, १३६ से । ज. ख. च. छ. तद्भक्तीति ॥

(१४७) एतेषाम् एव लोकानाम् ऋतु-छन्द (:) स्तोम-पृष्ठानाम् आनुपूर्वेण भक्तिशेषोऽनुकल्पो ॥

(१४७) क. ग. च. छ. पृष्ठ्यानाम् ; ख. पृष्ठमानाम् , ख. ग. च. छ. अनुपूर्वेण । ख. भक्ति शेषे ॥

(१४८) देवताद्वन्द्वे च पूर्वस्यापरः संस्तविकः। पूर्वस्यापरः संस्तविकः ॥ ६६ ॥

इति कौत्सव्य निरुक्त निघण्टुः समाप्तः। परिशिष्टम् ॥४८॥ समाप्तम् ॥

(१४८) ख. में च नहीं । क.ग.च.छ. संसूचिकः; ख. संसूचितः, क. ख. ग. छ. पूर्वस्य ॥

समाप्ति वाक्य ख. च. छ. कौत्सव्य ग. ख. च. छ. निघंटुः । अन्तिम पंक्ति के लिये ख. परिशिष्ट ॥ ४८ ॥ च. परिशिष्ट ॥ ४८ ॥ अष्टाचत्वारिंशतितमं, छ. परिशिष्टम् अष्टाचत्वारिंशतितमं समाप्तं ॥

पदसूची ।

* यह पता गणों का है पृष्ठों का नहीं

॥ ओ३म् ॥

सूचीपत्र ।

संस्कृत के अनमोल रत्न ।

अर्थात् वेदों, उपनिषदों, दर्शनों, धर्मशास्त्रों और इतिहास ग्रन्थों के शुद्ध, सरल और प्रामाणिक भाषा अनुवाद ।

ये भाषानुवाद पं० राजाराम जी प्रोफेसर डी० ए० वी० कालेज लाहौर के किये ऐसे बढ़िया हैं, कि इन पर गवर्नमिन्ट और यूनीवर्सिटी से पं० जी को बहुत से इनाम मिले हैं। योग्य २ विद्वानों और समाचारपत्रों ने भी इनकी बहुत बड़ी प्रशंसा की है । इन प्राचीन माननीय ग्रन्थों को पढ़ो और जन्म सफल करो ॥

(१) श्री वाल्मीकि रामायण–भाषा टीका समेत। वाल्मीकि कृत मूल श्लोकों के साथ २ श्लोकवार भाषा टीका है। टीका बड़ी सरल है। इस पर ७००) इनाम मिला है। भाषा टीका समेत इतने बड़े ग्रन्थ का मूल्य केवल ६।)

(२) महाभारत–अनावश्यक भाग छोड़ अठारह पर्व भाषा टीका समेत। इस की भी टीका रामायणवत् ही है। मूल्य केवल १२)

(३) भगवद्गीता–पद पद का अर्थ, अन्वयार्थ और व्याख्यान समेत। भाषा बड़ी सुपाठ्य और सुबोध। इस पर ३००) इनाम मिला है मूल्य २।) गीता हमें क्या सिखाती है।-)

(४) ११ उपनिषदें–भाषा भाष्य सहित–

- १–ईश उपनिषद् ≡)
- २–केन उपनिषद् ≡)
- ३–कठ उपनिषद् ।≡)
- ४–प्रश्न उपनिषद् ।-)
- ५,६–मुण्डक और माण्डूक्य दोनों इकट्ठी ।=)
- ७–तैत्तिरीय उपनिषद् ॥)
- ८–ऐतरेय उपनिषद् ≡)
- ९–छान्दोग्य उपनिषद् २।)
- १०–बृहदारण्यक उपनिषद् २।)
- ११–श्वेताश्वतर उपनिषद् ।-)
- उपनिषदों की भूमिका ।-)

(५) मनुस्मृति–[१] मूल श्लोक मोटे टाइप में [२] श्लोकवार टीका बड़ी सरल और आशय पूरा स्पष्ट कर दिया है [३] मनुस्मृति

पर जो पुरानी सात ... जहां कहीं अर्थों में भेद हुआ है, वे भेद भी टिप्पणी में स्पष्ट कर . . हैं [४] सब से बढ़ कर यह, कि मनुस्मृति का जो २ श्लो. वा जो २ विषय, बौधायन, वासिष्ठ गौतम, आपस्तम्ब याज्ञवल्क्य वा विष्णु स्मृति के साथ मिलता है, वहां उन के भी पते दिये हैं [५] आदि में एक सविस्तर भूमिका में अनेक विषयों पर विचार किया है [६] विषय सूची बड़ा स्पष्ट है। (७) श्लोक सूची भी दिया है। इतने बड़े परिश्रम से ग्रन्थ बहुत ही उपयोगी बना है, और ग्रन्थ भी बहुत बड़ा हो गया है। मूल्य तो भी ३।) मात्र है।

(६) निरुक्त—इस पर भी २००) इनाम मिला है ४॥)

७—योगदर्शन	१।)	१५—दिव्य जीवन	१)
८—वेदान्त दर्शन	४)	१६—आर्य पञ्च महायज्ञ पद्धति	।-)
९—वैशेषिक दर्शन	१॥)	१७—स्वाध्याय यज्ञ	१)
१०—सांख्य शास्त्र के तीन प्राचीन ग्रन्थ	॥।)	१८—वैदिक स्तुति प्रार्थना	≡)
११—नवदर्शन संग्रह	१।)	१९—पारस्कर गृह्यसूत्र	१॥=)
१२—आर्य-दर्शन	१॥	२०—बाल व्याकरण इस पर २००) इनाम मिला है	॥)
१३—न्याय प्रवेशिका	॥=)	२१—सफल जीवन	॥।
१४—आर्य-जीवन	१॥)	२२—प्रार्थना पुस्तक	-)॥

२३—हिन्दी टीचर—अंग्रेजी से हिन्दी सीखने की अनुपम पुस्तक ॥।)

२४—द्रौपदी का पति केवल अर्जुन था—यह महाभारत के ही प्रमाणों से दिखाया गया है =)

२५—नल दमयन्ती—नल और दमयन्ती के अद्वितीय प्रेम, विवाह विपद् तथा दमयन्ती के धैर्य कष्ट और पातिव्रत्य का वर्णन ।)

वेद और महाभारत के उपदेश	-)।	वेद मनु, और गीता के उपदेश	-)॥
वेद और रामायण के उपदेश	-)।	वैदिक आदर्श	)॥
		हिन्दी गुरुमुखी	-)

नोट—कार्यालय की इन अपनी पुस्तकों के सिवाय और भी सब प्रकार की पुस्तकें रिआयत से भेजी जाती हैं॥

मिलने का पता—

मैनेजर आर्ष-ग्रन्थावलि लाहौर।